

संसदीय सरोकार

(प्रक्रिया र उपयोगी सवाल)

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरुको राष्ट्रिय मञ्च

संसदीय सरोकार

(प्रक्रिया र उपयोगी सवाल)

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
National Forum of Parliamentarians on Population and Development (NFPPD) - Nepal

यो पुस्तिका अस्ट्रेलिया सरकार र दि एसिया फाउण्डेसनको साभेदारीमा सञ्चालित स्थानीय सरकार सबलीकरण कार्यक्रमको सहयोगमा तयार गरिएको हो । यसमा अभिव्यक्त विचारहरूले संस्थागत धारणाहरूको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

पहिलो संस्करण : २०७९ चैत्र (April 2023), अङ्क १

छापिएको प्रति : २००० प्रति

प्रकाशक : जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
(National Forum of Parliamentarians on Population and Development, NFPPD – Nepal)
अनामनगर, काठमाडौँ ।

फोन नम्बर : ०१५७०६७३४

इमेल : nfppd2071@gmail.com

वेबसाइट : <https://nfppd.org.np/>

सम्पादन : डा. भीष्मनाथ अधिकारी

सम्पादन सहयोग : राम गुरागाई
अनमिका राई

प्रेस : क्रिएटिभ प्रेस प्रा.लि.
हाँडीगाउँ, काठमाडौँ

फोन : ०१-४५२९०५३/५४

© जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल

प्रकाशकीय

नेपालको पहिलो लिखित र एकीकृत कानून मुलुकी ऐन रहेको पाइन्छ । सन् १८५४ मा राणा शासक जङ्गबहादुर राणाले यो ऐन लागु गरेका थिए । विभिन्न शासन कालमा अनेकौँ कानूनहरू निर्माण भए । तत्कालीन शासन व्यवस्था र चेतनाको आधारमा निर्मित कानूनहरू समयक्रममा परिमार्जित या खारेजी पनि हुँदै गइरहेको अवस्था छ । हाम्रो मुलुकमा संसदीय व्यवस्था नौलो नभए पनि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको विधायकी अभ्यास पहिलो हो । हाम्रो संविधानले तीनै तहका जननिर्वाचित प्रतिनिधिमूलक संस्था र सरकारबिच समन्वय र सहकार्यको व्यवस्था मिलाएको छ । तीनै तहले आवश्यक कानून निर्माण कार्य गरिरहेका छन् । यो अत्यन्त बृहत् भएकाले यसको कुनै सीमा हुँदैन । राज्य सञ्चालनमा प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यता अवलम्बन होस्, कानूनका दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुन सक्नु, विभेदकारी नहोस् भनी ध्यान पुऱ्याउन जरूरी हुन्छ । राज्य निर्मित कानून बाध्यकारी हुने भएकाले धेरै पक्षमा ध्यान पुऱ्याउन जरूरी हुन्छ । संसारमा राजनीति विकासक्रममा आदिम कालदेखि कुनै न कुनै रूपमा अनुशासनका र सुरक्षाका लागि केही कुराहरू अवलम्बन गरिएका अनुमान गर्न सकिन्छ । एक्काइसौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा आएर कानून निर्माणको अधिकार जनप्रतिनिधिमूलक संस्था हुने अभ्यास सुरु भएको पाइन्छ । अहिले कानून प्रक्रिया पारदर्शी हुनुपर्ने, युक्तिसङ्गत, विवेकपूर्ण र वस्तुनिष्ठ हुनुपर्ने मान्यता राखिने गरिएको छ ।

हाम्रा कानून निर्माणमा केही समस्याहरू रहेका छन् । सम्बन्धित विषयवस्तुका विज्ञहरूको अभाव रहेको पाइन्छ । कानून निर्माणका लागि चाहिने तथ्य र तथ्याङ्कको अभाव व्यापक रूपमा खट्किएको हुन्छ । हामीसँग त्यस्तो बृहत् संस्थागत अभिलेख (Institutional Memory) भएका सङ्घसंस्था र निकायहरू छैनन् । कानून निर्माणपूर्व गरिनुपर्ने अनुसन्धान कार्य अत्यन्तै न्यून छ । हतारमा कानून निर्माण गर्न खोज्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । समय व्यवस्थापन गर्न कठिनाइ रहँदै आएको छ । कानून निर्माणको कामभन्दा विकासको काममा अत्यधिक ध्यान केन्द्रित गर्ने गरिन्छ । कानून निर्माणका लागि चाहिने स्रोत र साधन अत्यन्तै न्यून व्यवस्थापन गर्ने गरिएको छ । कानून निर्माणका लागि चाहिने आधारभूत ज्ञान महत्त्वपूर्ण कुरा भएपनि यसमा धेरै ध्यान दिन नसक्ने अवस्था रहेको पाइन्छ ।

सन् २०५० सम्म संसारको जनसङ्ख्या १० अरब र यो शताब्दीको अन्त्यसम्म १२ अर्ब पुग्ने आँकलन गरिएको छ । उमेरको हिसाबले भन्नुपर्दा ०-१४ वर्षका २५%, १०-२४ वर्षका २७%, १५-६४ वर्षका ६८% र ६५ भन्दा बढी उमेरका ७% मानिसहरू रहेको पाइन्छ । नेपालमा कुल जनसङ्ख्या २,९१,६४,५७८ रहेकोमा पुरुष १४२,५३,५५१ (४८.८७%) र महिला १,४९,११,०२७ (५१.१३%) रहेका छन् । ६७ लाख घर परिवार सङ्ख्या रहेको हाम्रो देशमा वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर ०.९२% रहेको छ । स्वास्थ्य सेवामा व्यापक सुधार गर्न जरूरी छ । आर्यआर्जनमा व्यापक असमानता छ । मुलुकमा खाद्यान्न उत्पादनमा न्यूनता छ । शिक्षामा सुधार गर्न नसके विद्यार्थीको पलायनले ठुलो सङ्कट अवस्यम्भावी देखिन्छ ।

स्रोत व्यवस्थापनमा ध्यान दिनु जरूरी छ । श्रमका लागि विदेशिएका युवाहरूको भविष्यको सुनिश्चितता गर्नुपर्नेका साथै बसाइँसराइ र रोजगारी सिर्जना गर्न नसक्दा देशले ठुलो राजनीतिक र सामाजिक चुनौती सामना गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ । कैयौँ स्थानहरूमा जनसङ्ख्या ऋणात्मक भएर गएको छ । हामीले अब समन्वय र विकाशको काममा ध्यान दिनु जरूरी छ । पूर्वाधार विकाश, शिक्षा, स्वास्थ्य सुरक्षा र रोजगारीका सबै अवसर मिल्ने योजना निर्माण गरी लगानी बढाउनु जरूरी छ । यी कुराहरूमा सामान्य रूपमा सहयोग पुगोस् भनी यो पुस्तिका तयार पारिएको छ । यो प्रकाशनले विधायकी कार्यमा रहनु भएका जनप्रतिनिधिहरूलाई केही सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरेका छौँ ।

यो प्रकाशनमा विशेष गरेर मुलुकको आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रूपमा रहेको जलस्रोतको अधिकतम उपयोगमा सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, बजेट र आवधिक योजनाहरूबारे विश्लेषण गरिएको छ । यसै गरी बजेट निर्माण प्रक्रिया, संवैधानिक व्यवस्था, एवम् कार्यान्वयन सम्बन्धमा सांसदहरूको भूमिका बारे लेखका साथै सांसद तथा विधायकी कार्यको लागि अर्को लेख रहेको छ । यसैगरी लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणबारे नेपालको अभ्यास समेतलाई समेटेर लेख समावेश गरिएको छ । यसरी नै सार्वजनिक प्रशासन प्रणाली, मौजुद व्यवस्था, कमजोरी र सुधारका लागि सुभावसहितको लेख पनि समावेश गरिएको छ । उक्त विषयहरूमा यथार्थ विवरणसहित आफ्ना अनुभव, दृष्टिकोण र महत्त्वपूर्ण सुभावहरू राखिदिनु भएकोमा सबै विज्ञ लेखकहरूको हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौँ ।

यो पुस्तिका प्रकाशन गर्न आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने अस्ट्रेलिया सरकार र दि एसिया फाउन्डेसनको साभेदारीमा सञ्चालित स्थानीय सरकार सबलीकरण कार्यक्रमलाई आभार व्यक्त गर्दछौँ । यस मञ्चसँग साभेदारीमा सहयोग पुऱ्याउने फाउन्डेसनका प्रमुख मेगन नाल्बो, उप-प्रमुख प्रिति थापा, गभर्नान्स डाइरेक्टर विष्णु अधिकारी, परशुराम उपाध्यय र प्रकृति नेपाललगायतका समूहलाई विशेष आभार व्यक्त गर्दछौँ । यसैगरी एनएफपिपिडीका अध्यक्ष माननीय दिलकुमारी रावल थापा 'पार्वती' र कार्य समितिका सदस्यहरूको अमूल्य राय, सुभाव तथा परामर्शका लागि विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । भाषा सम्पादन जस्तो जटिल कार्य सहज रूपमा गरिदिनु भएकोमा टीकाहरि बराल र यो पुस्तिकालाई अन्तिम रूपमा ल्याउन समन्वयात्मक भूमिकाका लागि संस्थाका कार्यकारी निर्देशक राम गुरागाई, कार्यक्रम संयोजक अनामिका राई र प्रशासन अधिकृत रामबाबु अधिकारी एवम् विविध कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने हिरा रावल धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

डा. भीष्मनाथ अधिकारी

महासचिव,

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि
सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल

विषयसूची

कानून निर्माण प्रक्रिया र अन्तरसम्बन्ध.....डा. भरतराज गौतम, पिएचडी.....	०१
बजेट निर्माण प्रक्रियामा संसद र सांसदको भूमिका.....कृष्णहरि बास्कोटा, पूर्व अर्थ सचिव.....	१७
लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण.....बिन्दा पाण्डे (पिएचडी), संविधान सभा सदस्य (२०६४).....	३१
उर्जा र जलस्रोत : सम्भावना र चुनौती.....विकास थापा.....	४९
सार्वजनिक प्रशासन : व्यवस्था र व्यवहार.....प्रकाश दाहाल, सहसचिव, नेपाल सरकार.....	६५

कानून निर्माण प्रक्रिया र अन्तरसम्बन्ध

डा. भरतराज गौतम

विषय प्रवेश

संसदको महत्त्वपूर्ण कार्य कानून निर्माण हो र संसदले बनाएको कानूनलाई ऐन भनिन्छ । संसदमा पेस भएको ऐनको मस्यौदालाई विधेयक भनिन्छ । सरकारको मन्त्री वा सङ्घीय संसदको सदस्यले प्रतिनिधि सभा वा राष्ट्रिय सभामा विधेयक पेस गर्न सक्दछन् तर अर्थ विधेयक सर्वप्रथम प्रतिनिधि सभामा पेस गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । संसदीय व्यवस्थामा अधिकांश विधेयकहरू सरकारको मन्त्रीले पेस गर्दछन् । मन्त्रीबाहेक संसदको सदस्यले पेस गरेको विधेयकलाई गैरसरकारी विधेयक भनिन्छ तर अर्थ विधेयक र सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विषयमा गैरसरकारी विधेयक पेस गर्न सकिँदैन । संसदमा पेस हुने सरकारी वा गैरसरकारी विधेयक सङ्घीय संसद सचिवालयमा दर्ता भएपश्चात् दुवै सदनका सदस्यहरूलाई वितरण गरिन्छ । सदस्यहरूलाई वितरण भएपश्चात् मात्र कुनै पनि विधेयक छलफलका लागि संसदीय प्रक्रियामा अगाडि बढ्दछ । सरकारको मन्त्रीले पेस गर्ने विधेयकले कानून तर्जुमाका धेरै सरकारी चरण पूरा गरेको हुन्छ । मन्त्रीबाहेकका संसदका सदस्यहरूले गैरसरकारी विधेयक पेस गर्न चाहेमा सो विधेयक मस्यौदा गरी प्रतिनिधि सभा वा राष्ट्रिय सभामा पेस गर्न संसद सचिवालयमा दर्ता गर्न सकिन्छ । गैरसरकारी विधेयकले कानून मस्यौदाको सरकारी चरणहरू पार गर्नुपर्दैन । सरकारी वा गैरसरकारी विधेयकको छलफलमा संसद र संसदीय समितिहरूको निर्णायक भूमिका हुन्छ । प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा कानून निर्माण संसद र संसदीय समितिको हलमा मात्र समिति हुनुहुँदैन भन्ने अवधारणा विकसित भएकोछ । जनसहभागितासहितको कानून निर्माण प्रक्रियाले जनस्वीकार्यता हुने र कानून कार्यान्वयन गर्न सहज हुन्छ । त्यसैले संसद र संसदीय समितिले कानून निर्माणमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने हुन्छ । जनसहभागितामूलक कानून निर्माणमा लैङ्गिक पक्षहरूलाई पनि सम्बोधन गर्न सकिन्छ । संविधान सभाबाट २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानबमोजिम तीन तहको सङ्घीय संरचनासँगै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले एकल र साभा अधिकार सूचीका विषयमा कानून निर्माण गर्ने अधिकार रहेको छ । साभा अधिकारको विषयमा ३ तहले एक आपसको समन्वयमा कानून निर्माण गर्नुपर्ने विषयलाई मनन गरी सङ्घीय संसदले सङ्घीय तहको समन्वय एवम् अन्तर्सम्बन्धसम्बन्धी कानून

पारित गरिसकेको छ । पछिल्लो समयमा संसदले कानून निर्माणको साथसाथै कानून कार्यान्वयनमा समेत भूमिका खेल्नुपर्ने अवधारणा विकास भएको छ । अतः प्रस्तुत लेख माथि उल्लेखित विषयवस्तुमा आधारित भएर तयार गरिएको छ ।

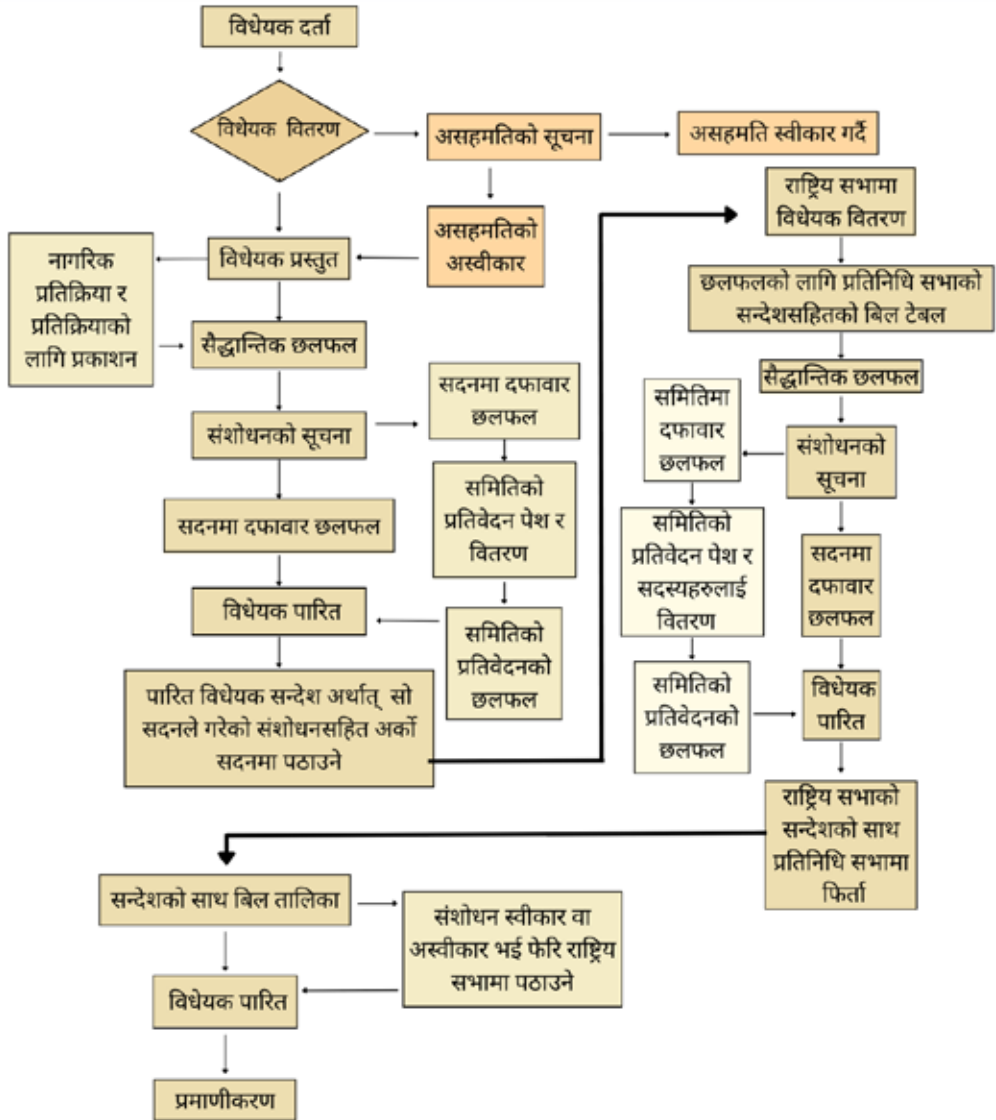
कानून र संसद

कानून भन्नाले संविधान, ऐन, अध्यादेश, नियम, कार्यविधि, निर्देशिका, विनियम, गठन आदेश, अदालतको निर्णय एवम् नजिर र अधिकार प्राप्त पदाधिकारीले गरेको निर्णय समेतलाई जनाउँछ । कानून बनाउने अधिकार संसद अर्थात् विधायिकी संस्थालाई मात्र रहेको हुन्छ । संसदले बनाएको कानूनलाई ऐन भनिन्छ र ऐन कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने नियमावली कार्यविधि, निर्देशिकालगायतका सहायक एवम् प्रक्रियागत कानून बनाउनुपर्ने हुन्छ । संसदले बनाउने ऐनमा सम्पूर्ण प्रक्रियागत विषय समावेश गर्न सम्भव हुँदैन त्यसैले नियमावली एवम् कार्यविधिलगायतका कानून बनाउन सक्ने अधिकार संसदले बनाएको ऐनद्वारा सरकार एवम् सम्बन्धित निकायलाई दिइएको हुन्छ । यसलाई संसदले प्रत्यायोजित गरेको अधिकार भनिन्छ । संसदले ऐनद्वारा प्रत्यायोजन गरेबमोजिम नियमावली, कार्यविधि एवम् निर्देशिकालगायतको सहायक कानून बनेका छन् वा छैनन् भनेर हेर्ने अधिकार संसदलाई रहेको हुन्छ । अर्थात् प्रत्यायोजित व्यवस्थाअन्तर्गत बनेका कानूनको जाँच परीक्षण गर्ने अधिकार संसदलाई हुने भएकोले नै कानून बनाउने पूर्ण अधिकार संसदलाई हुन्छ भनिएको हो । त्यसैले प्रत्यायोजित व्यवस्थाका विषय एवम् कानूनको अध्ययन एवम् हेर्ने अधिकार संसद एवम् संसदीय समितिलाई रहेको हुन्छ । सो प्रयोजनको लागि सङ्घीय संसदको राष्ट्रिय सभामा प्रत्यायोजित व्यवस्थापन समिति रहेको छ । प्रतिनिधि सभामा सार्वजनिक लेखा समितिबाहेकका विषयगत समितिहरूले प्रत्यायोजित व्यवस्थापनको विषय हेर्ने क्षेत्राधिकार रहेको छ । प्रदेश सभाले बनाएका ऐनअन्तर्गत बनेको कानून प्रत्यायोजित व्यवस्थापनको अवधारणाबमोजिम छ छैन भनी जाँच परीक्षण गर्ने अधिकार प्रदेश सभा र समितिलाई रहेको छ ।

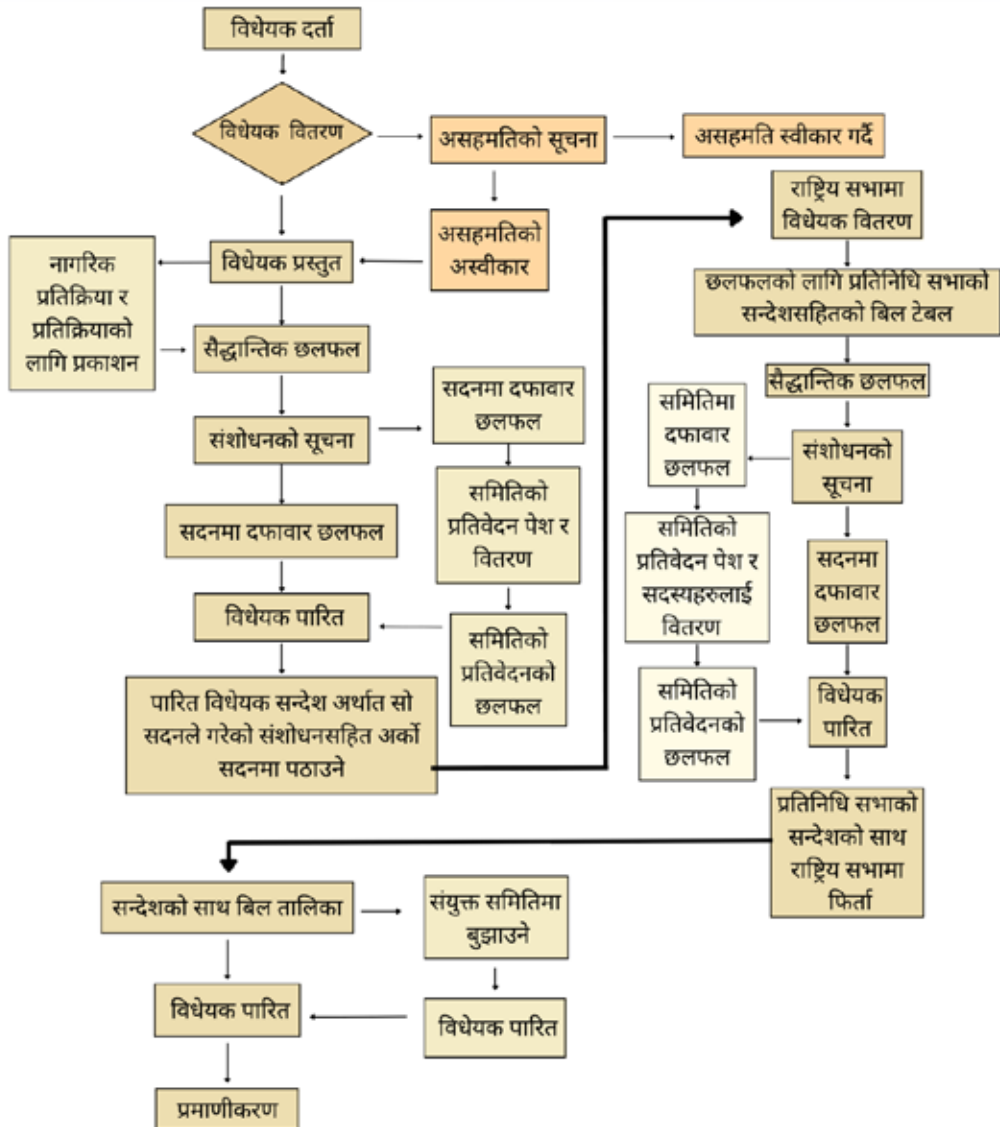
विधेयक र संसदीय प्रक्रिया

ऐनको मस्यौदालाई विधेयक भनिन्छ । ऐन बनाउन संसदमा विधेयक पेस गर्नुपर्दछ । संसदले छलफल एवम् पारित गरेपश्चात् मात्र विधेयकलाई ऐन भनिन्छ । कुनै विषयमा ऐन बनाउन सरकारको मन्त्रीले सरकारी विधेयक र मन्त्री बाहेकका संसदको सदस्यले गैरसरकारी विधेयक दर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ । विधेयक सङ्घीय संसदको कुनै पनि सदन अर्थात् प्रतिनिधि सभा वा राष्ट्रिय सभामा दर्ता गर्न सकिन्छ तर अर्थ विधेयक सर्वप्रथम प्रतिनिधि सभामा पेस गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रतिनिधि सभाबाट पारित भएपश्चात् मात्र अर्थ विधेयक राष्ट्रिय सभामा पठाइन्छ । अर्थ विधेयक हो होइन भन्ने प्रश्न उठेमा सो विषयको निर्णय प्रतिनिधि सभाको सभामुखबाट हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । प्रतिनिधि सभामा उत्पत्ति भएको विधेयक सो सभाले छलफल एवम् पारित गरेपश्चात् राष्ट्रिय सभामा पठाइन्छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति भएको विधेयक सो सभाबाट छलफल एवम् पारित भएपश्चात् प्रतिनिधि सभामा पठाइन्छ । दुई सदनात्मक संसदमा दुवै सभामा विधेयक छलफल एवम् पारित गर्ने प्रक्रिया पूरा भएको हुनुपर्दछ । अर्थात् कुनै विधेयकले प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाको विधेयक छलफलको सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा गरेपश्चात् मात्र कुनै विधेयक ऐन अर्थात् कानून बन्दछ । सङ्घीय संसद दुई सदनात्मक भएकाले कुनै एक सदनमा छलफल गरेर मात्र कुनै विधेयक कानून बन्न सक्दैन । प्रदेश सभाहरू एक सदनात्मक भएकोले प्रदेश सभाले छलफल गरी पारित गरेको विधेयक प्रादेशिक कानून बन्दछ ।

प्रतिनिधि सभा

राष्ट्रिय सभा

सरकारी विधेयक

सरकारको मन्त्रीले पेस गरेको विधेयकलाई सरकारी विधेयक भनिन्छ । अर्थ विधेयक, सेना, प्रहरी एवम् सुरक्षा निकाएसँग सम्बन्धित विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र संसदमा पेस गरिन्छ । सरकारले संसदमा कुनै पनि विषयमा सरकारी विधेयक पेस गर्न सक्दछ तर संसदमा दर्ता गर्नु अगाडि सरकारी विधेयकले विभिन्न चरणहरू पार गर्नुपर्दछ र गरेको हुन्छ । सरकारी विधेयकको सन्दर्भमा सम्बन्धित मन्त्रालयले कानुन आवश्यक भएको विषयमा विधेयक मस्यौदाको लागि अवधारणा पत्र तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । विधेयकको अवधारणा पत्र तयार गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयले कानुन मन्त्रालयको सहमति र मन्त्रीपरिषद्बाट विधेयक मस्यौदाको लागि सैद्धान्तिक स्वीकृति लिनुपर्दछ । मन्त्रीपरिषद्बाट सैद्धान्तिक स्वीकृति प्राप्त भएपश्चात् सम्बन्धित मन्त्रालयको समन्वय एवम् कानुन मन्त्रालयको सहयोगमा विधेयक मस्यौदा गरिन्छ । विषयवस्तुको आधारमा विधेयक मस्यौदाको चरणमा सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञ, अर्थविद्, प्राविधिज्ञ, सरोकारवाला एवम् समाजशास्त्री, अधिकारकर्मी, कानुन मस्यौदाकारबिचको गहन छलफलबाट विधेयकको मस्यौदा तयार गरिन्छ । कानुन मन्त्रालयको सहमतिमा विधेयक मस्यौदामा तयार भएपछि मन्त्रीपरिषद्मा विधेयक पेस गरिन्छ । मन्त्रीपरिषद्को विधेयक समितिमा छलफल हुन्छ र सो विधेयक मन्त्रीपरिषद्बाट संसदमा पेस गर्ने निर्णय भएपश्चात् सम्बन्धित मन्त्रीबाट सङ्घीय संसदको कुनै सदनमा पेस गर्न विधेयक संसद सचिवालयमा दर्ता हुन्छ । भइरहेको ऐनमा कुनै विषय संशोधन गर्नुपर्ने भएमा सो संशोधन विधेयकमा तीन महले अर्थात् सम्बन्धित ऐनको विद्यमान व्यवस्था, संशोधन गर्नुपर्ने विषय र संशोधन गर्नुपर्ने कारण उल्लेख गरी मन्त्रीपरिषद्बाट स्वीकृत भएपश्चात् सङ्घीय संसदको कुनै सदनमा संशोधनसम्बन्धी विधेयक दर्ता गर्न सकिन्छ । संशोधन विधेयकमा नयाँ विधेयक मस्यौदा गर्दा जस्तो अवधारण पत्र तयार गरिएको हुँदैन ।

गैरसरकारी विधेयक

सरकारको मन्त्री बाहेक प्रतिनिधि सभा वा राष्ट्रिय सभाका कुनै सदस्यले व्यक्तिगत रूपमा वा सदस्यहरूले सामूहिक रूपमा कुनै विषयमा गैरसरकारी विधेयक पेस गर्न चाहेमा मस्यौदा गरी संसद सचिवालयमा दर्ता गर्न सकिन्छ । तर अर्थ विधेयक र सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागलगायत कुनै पनि सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विषयमा गैरसरकारी विधेयक दर्ता गर्न सकिँदैन । अर्थ एवम् सुरक्षा निकायदेखि बाहेक अन्य कुनै पनि विषयमा संसदका सदस्यहरूले गैरसरकारी विधेयक तयार गर्दा विधेयक मस्यौदाको कुनै पनि सरकारी चरण पूरा गर्नुपर्दैन तर संसदमा गैरसरकारी विधेयक दर्ता भएपश्चात्का सम्पूर्ण संसदीय चरण एवम् प्रक्रियाहरू पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । गैरसरकारी विधेयक संसदको कुनै पनि सदनमा छलफल एवम् पारित गर्न सङ्घीय संसदका दुवै सदनमा बहुमत सदस्यहरूको समर्थन आवश्यक पर्दछ । सम्बन्धित सदस्य एवम् सदस्यहरूले आफूले दर्ता गरेको गैरसरकारी विधेयक पारित गराउन सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको संसदको सन्दर्भमा गैरसरकारी विधेयक दर्ता गर्ने अभ्यास भएता पनि नेपालको संसदीय इतिहासमा २०४८ पश्चात् हालसम्म ३ वटा गैरसरकारी विधेयक मात्र संसदबाट पारित भएको पाइन्छ । देहायका गैरसरकारी विधेयक टेबुल गर्ने तीनै जना सदस्यहरू तत्कालीन राष्ट्रिय सभाको सदस्य हुनुहुन्थ्यो ।

- मा. सुवासचन्द्र नेम्वाङले दर्ता गर्नुभएको कानुनी सहायतासम्बन्धी विधेयक, २०५४
- मा. महेश आचार्यले दर्ता गर्नुभएको मानव अधिकार आयोग विधेयक, २०५३
- मा. डा. शंकर उप्रेतीले दर्ता गर्नुभएको नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद् विधेयक, २०५३

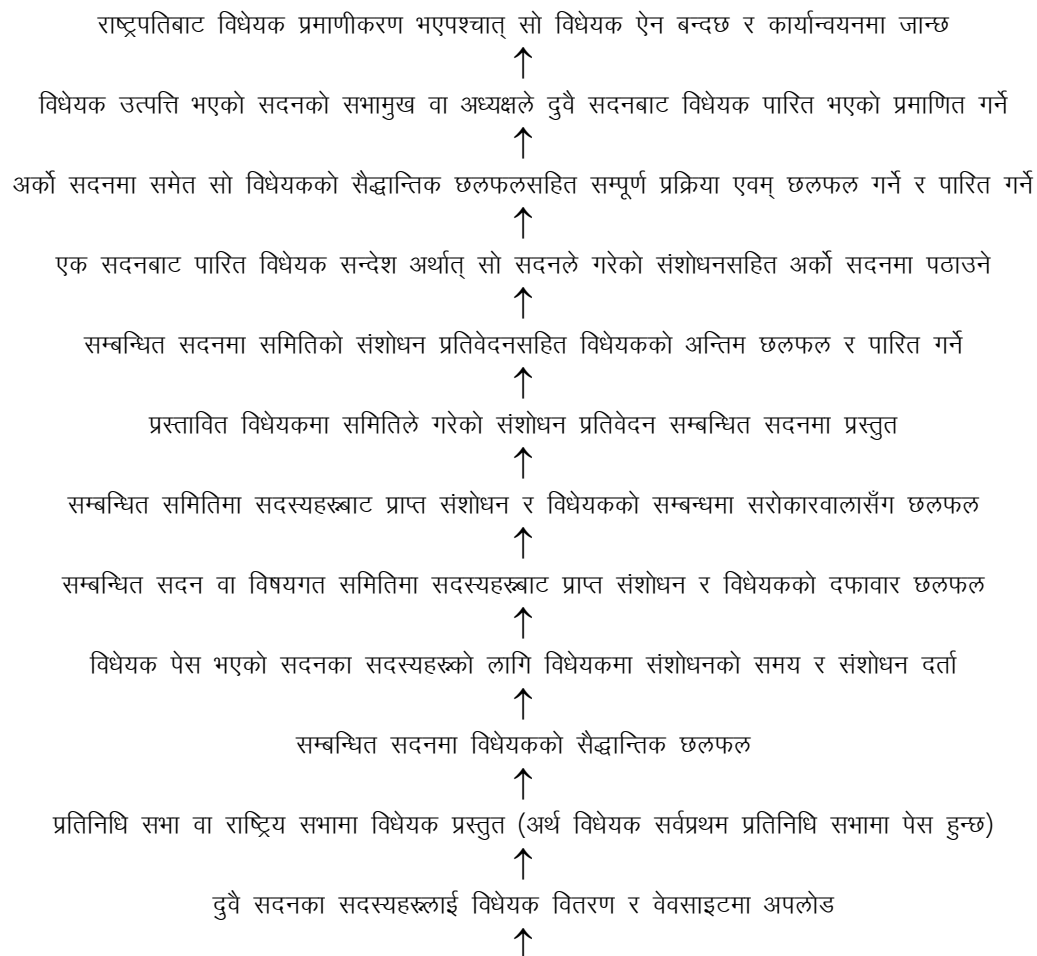
सङ्घीय संसदको पहिलो प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल २०७४ देखि २०७९ भदौसम्म ५ गैरसरकारी विधेयक दर्ता भएको भएतापनि कुनै पनि गैरसरकारी विधेयकको दर्तापश्चात्को संसदीय प्रक्रियामा अगाडि बढ्न

सकेनन् र पारित भएनन् । राष्ट्रिय सभामा मिति २०७७ मा सामाजिक सुरक्षा (प्रथम संशोधन) सम्बन्धी गैरसरकारी विधेयक दर्ता भएको थियो तर सो गैरसरकारी विधेयक पनि राष्ट्रिय सभामा अगाडि बढेको छैन ।

सरकारी र गैरसरकारी विधेयकको संसदीय प्रक्रियाको चरण

कुनै विषयमा कानुन निर्माणको लागि सरकारी वा गैरसरकारी विधेयकले सङ्घीय संसदको दुवै सदनमा देहाएको प्रक्रिया पूरा भएपश्चात् मात्र सो विधेयक ऐन बन्दछ र कार्यान्वयनमा जान्छ ।

विधेयक दर्तादेखि प्रमाणीकरणसम्मको सङ्क्षिप्त संसदीय प्रक्रिया

विधेयक दर्ता

(सरकारी वा गैरसरकारी विधेयक)
सङ्घीय संसद सचिवालय

स्रोत: कानुन निर्माणको सङ्घीय संसदीय प्रक्रिया

विधेयक दर्ता र वितरण

सङ्घीय संसदको संसदको कुनै सदनमा सरकारी वा गैरसरकारी विधेयक दर्ता गनुपर्ने हुन्छ र सोको सूचना सङ्घीय संसदको महासचिवालयलाई दिने व्यवस्था दुवै सदनको नियमावलीको रहेको छ । तत्पश्चात् सम्बन्धित सदनको विधेयक शाखाले सो विधेयक दर्ता गर्दा विधेयकको ढाचा, उद्देश्य र कारण, प्रत्यायोजित व्यवस्था, आर्थिक टिप्पणी र व्याख्यात्मक टिप्पणी समावेश छ, छैन हेर्दछ । विधेयक दर्ता गर्दा सरकारी विधेयकको दुई प्रतिमा सो विधेयक प्रस्तुत कर्ता मन्त्री वा गैरसरकारी विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यको हस्ताक्षर भएको हुनुपर्दछ । सरकारी विधेयक दर्ता गर्दा दुवै सदन अर्थात् प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाका सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई वितरण गर्न पुग्ने र सो भन्दा केही बढी सङ्ख्यामा विधेयकको प्रतिहरू सचिवालयलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने हुन्छ । संसद सचिवालयमा विधेयक दर्ता भएपश्चात् यथासम्भव छिटो सदस्यहरूलाई वितरण गरिन्छ । विधेयक वितरण भएसँगै सदस्यहरूलाई विधेयकको विषयवस्तु र प्रावधानको बारेमा जानकारी हुन्छ । यदि कुनै सदस्यलाई सो विधेयक संसदीय प्रक्रियामा अगाडि बढाउन हुँदैन भन्ने लागेमा सो विधेयकको विरोधको सूचना संसद सचिवालयमा दर्ता गर्ने अधिकार पनि सदस्यहरूलाई हुन्छ । विधेयकको यो प्रारम्भिक चरणलाई विधेयकको प्रथम वाचनको चरण भनिन्छ ।

विधेयक सदनमा प्रस्तुत र विरोधको सूचनाको निर्णय

संसदका सदस्यहरूलाई विधेयक वितरण भएपश्चात् सो विधेयक दर्ता भएको सदनमा पेस गर्नका लागि विधेयक सम्बन्धित सदनको कार्यसूचीमा समावेश गरिन्छ । विरोधको सूचना प्राप्त नभएको विधेयक दर्ता गर्ने मन्त्री वा सदस्यले सम्बन्धित सदनको सभामुख वा अध्यक्षको अनुमतिले सदनमा प्रस्तुत गर्न सक्दछन् । सदनमा विधेयक प्रस्तुत गर्ने कार्यलाई संसदीय अभ्यासमा विधेयक टेबुल भएको भन्ने बुझिन्छ । विरोधको सूचना प्राप्त भएको विधेयकमा सो को जानकारी सम्बन्धित मन्त्रीलाई पनि पठाइएको हुन्छ । विधेयकको विरोध गर्ने सदस्यले विरोध गर्नुपर्ने अर्थात् असहमति जनाउनुपर्ने कारणसहित आफ्नो कुरा सभामा प्रस्तुत गर्दछन् र सम्बन्धित मन्त्रीले जवाफ दिएपश्चात् विरोधको सूचना उपरसभामा निर्णय गरिन्छ । विरोधको सूचना सदनबाट पारित भएमा सो विधेयक संसदीय प्रक्रियामा अगाडि बढाइदैन । विरोधको सूचना पारित नभएमा सो विधेयक सभामा प्रस्तुत गर्ने अनुमति दिइन्छ र प्रस्तुत गरिन्छ । संसदीय व्यवस्थामा संसदमा सत्तापक्षको बहुमत हुने भएकोले सामान्यतया सरकारी विधेयकको विरोधको सूचना प्रतिपक्षको सदस्य वा सरकारमा सहभागी नभएको सदस्यले दिने भएकोले विरोधको सूचना पारित भएको देखिँदैन । विरोधको सूचना संसदीय प्रक्रियालाई सम्बन्धित सदस्यले कुनै विधेयकको प्रारम्भमा नै आफ्नो असहमति राख्ने माध्यमको रूपमा अभ्यास गर्ने गरेको पाइन्छ ।

विधेयकको सैद्धान्तिक छलफल, संशोधन प्रस्ताव र दफातार छलफल

सङ्घीय संसदको कुनै सदनमा विधेयक प्रस्तुत भएपछि सम्बन्धित मन्त्रीले वा सदस्यले विधेयकमाथि विचार गरियोस् भनी प्रस्ताव गरिन्छ । तत्पश्चात् विचार गरियोस् भन्ने प्रस्तावमा विधेयकको सैद्धान्तिक पक्षमा सदस्यहरूले छलफल गर्ने गरिन्छ । सदनमा विधेयकको सैद्धान्तिक छलफलमा बोल्न चाहने सबै सदस्यहरूलाई समय दिइन्छ । सदनमा हुने सैद्धान्तिक छलफलबाट विधेयकमा बोल्ने र सुन्ने सबै सदस्यहरूलाई सो विधेयकको सैद्धान्तिक पक्ष एवम् मुख्य विषयवस्तुमा जानकारी हुन्छ । सैद्धान्तिक छलफल समाप्त भएपश्चात् विधेयक पेस भएको सदनका सदस्यहरूलाई विधेयकमा संशोधन पेस गर्न ७२ घण्टाको समय हुन्छ । सो समयभित्र सदस्यहरूले विधेयकमा संशोधन प्रस्ताव दर्ता गर्न सक्दछन् ।

संशोधन प्रस्ताव गर्दा सदस्यहरूले सो विधेयकको नाम, प्रस्तावना, परिभाषा खण्ड, दफा, उपदफा, खण्ड, उपखण्ड, प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था, स्पष्टीकरण, अनुसूचीहरूको व्यवस्था समेतमा संशोधन गर्न, कुनै नयाँ व्यवस्था थप गर्ने एवम् भएको व्यवस्था हटाउने प्रस्ताव समेत राख्न सक्दछन् । विधेयकको सैद्धान्तिक छलफल र संशोधन प्रस्तावको चरणलाई सो विधेयकको द्वितीय वाचन पनि भनिन्छ ।

सम्बन्धित सदनका सदस्यहरूबाट संशोधन प्रस्ताव प्राप्त भएपश्चात् सो संशोधनसहित विधेयकको दफावार छलफल गर्ने प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ । विधेयकको दफावार छलफल सम्बन्धित सदनमा वा विषयगत समितिमा गर्न सकिन्छ । कुनै विधेयकलाई छिटो गरी पारित गर्नुपर्ने भएमा सो विधेयकलाई समितिमा नपठाई सदनमा नै संशोधनसहित विधेयकको दफाबार छलफल गर्ने अभ्यास रहेको छ । विशेषगरी बजेटसँग सम्बन्धित अर्थ विधेयक जस्तो विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, ऋण तथा जमानत विधेयक, राष्ट्रऋण उठाउने सम्बन्धी विधेयक र सो उपर प्राप्त संशोधन सदनमा नै दफाबार छलफल गर्ने संसदीय अभ्यास रहेको छ । अधिकांश विधेयकको दफावार छलफल गर्न सम्बन्धित विषयगत समितिमा पठाउने संसदीय अभ्यास रहेको छ र समितिमा हुने दफावार छलफल प्रभावकारी हुन्छ ।

कानून निर्माणमा संसदीय समितिको भूमिका र जनसहभागिता

संसदीय समितिलाई मिनि संसद पनि भन्ने गरिन्छ । कानून निर्माणको सम्बन्धमा उपरोक्त भनाइले अर्थ राख्दछ । संसदमा दर्ता भएको विधेयक सदनबाट सैद्धान्तिक छलफल भएपश्चात् संशोधनसहित दफावार छलफलको लागि सम्बन्धित विषयगत समितिमा पठाइन्छ । विधेयक र संशोधन प्रस्ताव प्राप्त भएपश्चात् समितिले विधेयक प्रस्तुतकर्ता मन्त्री, संशोधनकर्ता सदस्यहरू, समितिका सदस्यहरूसहित विधेयकको दफा दफा र सदस्यहरूले पेस गरेको संशोधन प्रस्तावमा छलफल गर्ने प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ । सो क्रममा विधेयक र प्रस्तावित संशोधन विस्तृत रूपमा छलफल गर्ने र विधेयकको प्रावधानहरू थपघट एवम् संशोधन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै, विधेयकको विषयवस्तुबमोजिम सरोकारवाला, सम्बन्धित विषय विज्ञ, नागरिक समाज एवम् जनताको राय बुझ्ने कार्यसमेत सम्बन्धित समितिले गर्न सक्दछन् । संसदीय समितिहरू कानून निर्माणको क्रममा जनसहभागिता गराउने सहज माध्यम पनि हुन् । सदनमा हुने विधेयकको प्रक्रिया ज्यादा औपचारिक हुन्छ । समितिमा औपचारिक एवम् अनौपचारिक दुवै माध्यमबाट सहभागितामूलक कानून निर्माणको सुनिश्चितता गर्न सकिन्छ । विगतमा जस्तो कानून निर्माण कानून मस्यौदाकारको च्याम्बर र संसदभित्रको प्रक्रिया मात्र रहेन । सरोकारवालाको सहभागिताबाट कानूनले सार्वजनिक स्वीकार्यता प्राप्त गर्न सक्दछ । समितिमा हुने विधेयकको दफावार छलफल आवश्यक समय लगाएर, गहिराइमा पुगेर, कानून निर्माणका बहुआयामिक पक्षलाई ध्यान दिएर, सम्बद्ध पक्षहरूलाई आमन्त्रण गरी उनीहरूको भनाइ सुनेर गर्न सकिने भएकोले ज्यादा सहभागितामूलक बनाउन सकिन्छ । समितिमा गरिने विधेयकको दफावार छलफल पनि विधेयकको द्वितीय वाचनान्तर्गत पर्दछ ।

कुनै विधेयकमा सदनबाट नै प्रस्ताव पारित गरी जनताको राय प्रतिक्रिया लिने व्यवस्था सम्बन्धित सदनको नियमावलीमा भएपनि व्यवहारमा त्यति अभ्यास भएको देखिँदैन । दोस्रो संविधान सभाको कार्यकालमा तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदबाट अदातलको अवहेलनासम्बन्धी विधेयकको सम्बन्धमा २०७१ साउन १४ गते जनताको प्रतिक्रिया लिईएको थियो । त्यस क्रममा सो विधेयकको सरोकारवाला पक्ष विशेषगरी न्याय क्षेत्र एवम् कानून व्यवसायी वर्गलाई केन्द्रित गरी उनीहरूको प्रतिक्रिया एवम् राय सुभा

सङ्कलन गरिएको भएता पनि सो अवहेलनासम्बन्धी विधेयकको थप प्रक्रिया तत्कालीन संसदमा अगाडि बढेको देखिँदैन । संसदीय समितिले पनि सरोकारवाला र जनताको सहभागिताको माध्यमबाट आफ्नो क्षेत्राधिकारमा पर्ने विधेयकको अन्तरबस्तुका कमीकमजोरी एवम् त्रुटिलाई संशोधन गरी विधेयक परिमार्जन एवम् संवृद्ध बनाउन सकिन्छ । समितिहरूले विधेयकको विषयवस्तु एवम् प्रस्तावित कानूनबाट प्रभावित हुने जनता एवम् वर्ग, नागरिक समाज, कानून व्यवसायी, अनुसन्धानकर्ता, प्राविधिज्ञ, विभिन्न सङ्घसंस्थामा आबद्ध विज्ञहरूलाई राय सुभाष पेस गर्ने वातावरण बनाउन सक्दछन् । विधेयक छलफलको क्रममा समितिले समाजमा पछाडि परेको वर्ग एवम् समूह, महिला, युवा, हित समूह, अधिकारकर्मी, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जेष्ठनागरिक, सामाजिक सुरक्षा आवश्यक पर्ने वर्ग, सीमान्तकृत समुदायको आवाज एवम् सम्बन्धित संस्थाको धारणाहरूलाई पनि कानून निर्माणको क्रममा समावेश गर्ने अवसर पनि संसदीय समितिमा रहन्छ । सरोकारवाला पक्षले संसदीय समितिमा विधेयकको छलफल हुँदा उनीहरूको राय, सुभाष, टिप्पणी पेस गर्न सक्दछन् र उनीहरूको सहभागिताबाट सम्बन्धित विधेयकलाई परिष्कृत एवम् परिमार्जन गर्न सकिन्छ । सरोकारवालाको सहभागिताले प्रस्तावित कानूनको स्वामित्व र स्वीकार्यतालाई बढोत्तरी गर्दछ ।

समितिको संशोधन प्रतिवेदन र सदनमा विधेयकको अन्तिम छलफल एवम् पारित

सम्बन्धित मन्त्री वा सदस्यले यस चरणमा समितिको संशोधन प्रतिवेदनसहित विधेयक सभामा छलफल गरियोस् भन्ने प्रस्ताव गर्दछन् । यस चरणको छलफललाई विधेयकको तृतीय वाचन भनिन्छ । विधेयकको अन्तिम छलफल गर्नुपूर्व नै समितिले गरेको संशोधन प्रतिवेदन सो सभाका सबै सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराएको हुन्छ । यस चरणमा सदस्यहरूले समितिको प्रतिवेदनमा उल्लेखित संशोधनहरूमा आफ्नो धारणा राख्ने अन्तिम अवसर रहन्छ । विधेयकमा समितिले गरेको संशोधनको अन्तरवस्तुउपर छलफल गरी थप संशोधनको सम्बन्धमा समेत सांसदहरूले आफ्नो धारणा राख्न सक्दछन् । विधेयकको अन्तिम छलफल र सो क्रममा उठेका विषयको सम्बन्धमा सम्बन्धित मन्त्रीले जवाफ दिनुपर्ने हुन्छ । सभामा भएको विधेयकको अन्तिम छलफलमा सदस्यहरूले उठाएको विषय पनि सो विधेयकमा समावेश गर्न सकिन्छ । त्यस्तो विषयमा पनि सम्बन्धित मन्त्री र सभाको स्वीकृति आवश्यक हुन्छ । सदनमा हुने विधेयकको अन्तिम छलफललाई सदस्यहरूले मूल विधेयक र संशोधित दफाहरूको प्रावधानको जानकारी पाउने र स्वामित्व ग्रहण गर्ने संसदीय चरणको रूपमा समेत बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

सङ्घीय संसदको सम्बन्धित सदनमा संशोधन प्रस्ताव र मूल विधेयकमा छलफल भएपश्चात् सम्बन्धित सदनको सभामुख वा अध्यक्षबाट समिति सदनबाट भएको संशोधनको प्रावधान र मूल विधेयकको व्यवस्थाहरू स्वीकृत गर्ने र प्रस्तावित विधेयकको अङ्ग बनाउन सदनमा निर्णयार्थ प्रस्ताव गरिन्छ । संशोधन प्रस्तावहरू र मूल विधेयकको प्रावधान सभामा उपस्थित सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा बहुमतले पारित हुनुपर्ने हुन्छ । तत्पश्चात् सम्बन्धित मन्त्रीबाट अन्तिममा सो विधेयक पारित गरियोस् भन्ने प्रस्ताव बैठक समक्ष राख्दछन् । मन्त्रीले राखेको विधेयक पारित गरियोस् भन्ने प्रस्ताव सम्बन्धित सदनको बहुमतबाट पारित भएमा सो विधेयक पारित हुन्छ र अर्को सदनमा पठाइन्छ । सङ्घीय संसदको अर्को सदनबाट पनि उपरोक्त विधेयक सम्पूर्ण संसदीय प्रक्रिया पूरा गरी पारित हुनुपर्ने हुन्छ । सङ्घीय संसदको दुवै सदनमा कम्तीमा बहुमतबाट पारित नभएमा विधेयक अस्वीकृत हुन्छ ।

विधेयकको प्रथम, द्वितीय र तृतीय वाचन

विधेयकको प्रथम वाचन (First Reading), द्वितीय (Second Reading) र तृतीय वाचन (Third Reading) कुनै पनि देशको संसदको सर्वमान्य संसदीय प्रक्रिया हो । संसदीय अभ्यासमा वाचनको अर्थ छलफल गर्नु भन्ने हो । संसदको नियमावलीमा यस किसिमको वाचनको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको भएपनि नभए पनि कानून निर्माणको संसदीय प्रक्रिया समग्रमा उल्लेखित तीन चरणको वाचन पूरा भएपछि मात्र कुनै विधेयक संसदबाट पारित हुन्छ । द्विसदनात्मक संसदको दुवै सदनमा विधेयकको प्रथम, द्वितीय र तृतीय वाचनको चरण पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । विधेयकको प्रथम वाचनको चरणमा औपचारिक रूपमा कुनै सदनमा विधेयक दर्ता, वितरण र पेस हुन्छ । प्रथम वाचनमा विधेयकको विषयवस्तु, सोको उद्देश्य र कारणको सम्बन्धमा सदस्यहरूलाई जानकारी हुन्छ । संसदमा विधेयकको द्वितीय वाचन केही लामो हुन्छ । यस चरणमा विधेयकको सैद्धान्तिक पक्षमा सदनमा छलफल हुन्छ र सदस्यहरूलाई संशोधन प्रस्ताव पेस गर्ने अवसर रहन्छ । तत्पश्चात् सम्बन्धित विषयगत समितिमा विधेयकको दफावार छलफल हुन्छ । समितिमा मूल विधेयक र सदस्यहरूबाट प्राप्त संशोधन छलफल गरी प्रतिवेदन तयार गरी सदनमा पेस गरिन्छ । विधेयकको तृतीय वाचनको चरणमा सदस्यहरूले मूल विधेयक र सो उपर समितिले स्वीकृत गरेको संशोधन प्रतिवेदनसहित सदनमा अन्तिम छलफल गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । अतः सदन, समिति र पुनःसदनमा छलफल भएपश्चात् मात्र विधेयकको प्रथम, द्वितीय र तृतीय वाचन पूरा भएको मानिन्छ । कुनै पनि मुलुकको संसदमा विधेयकको प्रथम, द्वितीय र तृतीय वाचनको मूलभूत प्रक्रिया एकै किसिमको हुन्छ । कुनै विधेयक प्रथम वाचनको अवस्थामा छ भने संसदको प्रारम्भिक चरणमा छ, द्वितीय वाचनको अवस्थामा छ भने सो विधेयक कानून निर्माणको महत्त्वपूर्ण चरणमा छ भनि बुझ्न सकिन्छ । तृतीय वाचनको चरणमारहेको विधेयक संसदबाट पारित हुने अवस्थामा छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ । कुनै विधेयक सम्बन्धित विषयगत समितिमा विचारधीन छ भन्ने सो विधेयक द्वितीय वाचनको चरणमा छ भनि बुझ्नुपर्ने हुन्छ । अतः उल्लेखित तीन चरणको वाचन पूरा नभएको विधेयकलाई कानून निर्माणको संसदीय प्रक्रिया पूरा भएको विधेयक मान्न सकिँदैन । कानून निर्माणमा योगदान गर्न चाहने सदस्यहरूले विधेयकको प्रथम, द्वितीय र तृतीय वाचनको चरणमा सक्रिय भएर विधेयक परिमार्जन गर्ने पर्याप्त अवसर रहन्छ ।

कानून निर्माण प्रक्रियामा तीन तहबिचको समन्वय र सहकार्य

२०७२ मा नेपालको संविधान जारी भएसँगै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सम्बन्धित तहको एकल अधिकार सूचीमा उल्लेख भएका र एक आपसको समन्वयमा साभा अधिकार सूचीको विषयमा कानून अर्थात् ऐन बनाउन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । सङ्घीय संरचनाको तीन तहमा ऐन बनाउँदा हुनुपर्ने समन्वय एवम् सहकार्यको आवश्यकतालाई मध्यनजर गरी सङ्घीय संसदले २०७७ मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) सम्बन्धी ऐन पनि बनाई सकेको छ । सो कानूनमासङ्घ, प्रदेश, र स्थानीय तहको एकल एवम् साभा सूचीका विषयमा नीति एवम् कानून निर्माण गर्दा हुनुपर्ने सम्बन्ध र सहकार्यका विषयमा उल्लेख गरिएको छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बिचको अन्तरसम्बन्धका आधारहरूमा राज्यका निर्देशिक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वको पालना र तीनै तहले राज्यका नीतिको सम्मान गर्नुपर्ने विषय पनि उल्लेख गरेको छ । सङ्घले, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो एकल वा साभा अधिकारको विषयमा कुनै कानून वा नीति बनाउँदा एक अर्काको एकल अधिकार अतिक्रमण नहुने गरी गर्नुपर्ने व्यहोरा समेत उल्लेख छ । सङ्घले साभा अधिकारको विषयमा कानून बनाउदा कसुर र सजायको निर्धारण, राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय महत्त्वका वा एकभन्दा बढी प्रदेशमा विस्तार

भएका पूर्वाधार संरचनाको निर्माण र सबै प्रदेश समान रूपमा लागु हुने गुणस्तर वा मापदण्डको निर्धारण र नियमनसम्बन्धी व्यवस्था सङ्घीय कानुनबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ । प्रदेशस्तरका पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य र वातावरणलगायतका जन चेतनामूलक विषय, रोजगार, उद्यमशीलता, सामाजिक सुरक्षा,

कानुन निर्माण प्रक्रियामा तीन तह बिचको समन्वय र सहकार्य

प्रादेशिक सेवा प्रवाह र सोको गुणस्तरको विषय प्रदेश कानुनबमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ । स्थानीयस्तरमा हुने सेवा प्रवाह र सार्वजनिक स्वास्थ्य, उपभोक्ता हित, यसको गुणस्तर, नियमन तथा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने विषय स्थानीय कानुनबमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ । सङ्घीय सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार सूची तथा कार्य जिम्मेवारी पर्ने विषयमा कानुन, नीति तथा योजना तर्जुमा गर्दा प्रदेश र स्थानीय तहबाट अनुरोध गर्न सक्ने र सो विषयमा सङ्घले सहयोग गर्नुपर्ने विषय पनि समन्वय र अन्तरसम्बन्धसम्बन्धी ऐनमा रहेको छ । त्यस्तै सङ्घीय संसद, प्रदेश सभा र स्थानीय तहले व्यवस्थापन विधि अर्थात् कानुन निर्माण प्रक्रिया तथा कामकारबाहीमा सामञ्जस्यता तथा एकरूपताको लागि सहकार्य गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । सो प्रयोजनको लागि सङ्घीय संसद, प्रदेश सभा, र स्थानीय तहले आवश्यकताअनुसार एक आपसमा सूचना आदान प्रदान, छलफल वा परामर्श समेत गर्न सक्नेछन् । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह कुनै पनि तहले गर्ने भन्ने उल्लेख नभएको विषयमा कानुन बनाउन पर्ने भएमा अवशिष्ट अधिकारअन्तर्गत सङ्घले कानुन बनाउन सक्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । नेपालको सङ्घीयता सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित भएकोले

अवशिष्ट अधिकारअन्तर्गत सङ्घीय कानून बनाउन पर्ने परिस्थितिमा समेत विषयवस्तु र सो कानूनबाट पर्ने प्रभावको आधारमा सङ्घले प्रदेश र स्थानीय तहमा यथोचित समन्वय गर्नुपर्दछ ।

कानून कार्यान्वयन र संसदको भूमिका

पराम्परागत अवधारणामा संसदले कानून बनाउने, सरकारले कार्यान्वयन गर्ने र अदालतले व्याख्या गर्ने भन्ने मान्यता रहिआएको छ । कानून निर्माण र कार्यान्वयनको यस किसिमको शास्त्रीय मान्यतामा समयक्रमसँगै परिवर्तन भइरहेको छ । संसदले आफूले कानून बनाएपश्चात् सो कानूनको कार्यान्वयनमा पनि भूमिका खेल्नुपर्दछ भन्ने उत्तर विधायिकी परीक्षण (Post Legislative Scrutiny, PLS) अर्थात् कानून कार्यान्वयन मापनको अवधारणा विकसित भएको छ । संसदले बनाएको कानून ३ वर्षपश्चात् कार्यान्वयनको सम्बन्धमा संसदको सम्बन्धित समितिले अध्ययन गर्ने वा सरकारको सम्बन्धित मन्त्रालयलाई सो कानून कार्यान्वयनको अवस्थाको सम्बन्धमा अध्ययन गरी सो सम्बन्धी प्रतिवेदन संसदीय

समिति वा सदनमा पेश गर्न निर्देशन गर्न सक्दछ । नेपालको सन्दर्भमा २०७५ फागुनमा सङ्घीय संसदको माथिल्लो सदन राष्ट्रिय सभाले आफ्नो नियमावली संशोधन गरी विधायन व्यवस्थापन समितिको कार्यक्षेत्रमा थप व्यवस्था गर्दै औपचारिक रूपमा ऐन कार्यान्वयन मापनको अवधारणा प्रवेश गराएको हो । तदनुसार विधायन व्यवस्थापन समितिले सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन २०३३, सङ्क्रामक रोग नियन्त्रण ऐन २०२०, सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ को खरिद प्रक्रियासम्बन्धी व्यवस्था र भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ को दफा ५२ मा नेपालको संविधानको भवनावमोजिम २०७५ सालमा दफा ५२(क) थप गरी भूमिहीन दलित समुदायलाई ३ वर्षभित्र जमिन उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएकोमा सो व्यवस्थाको कार्यान्वयन सम्बन्धमा समितिले अध्ययन गरेको थियो । त्यस्तै प्रतिनिधि सभाको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिले २०७७ मा क्रमशः जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछुत र भेदभाव (कसुर र सजाय) ऐन,

कानून कार्यान्वयन र संसदको भूमिका

तीन वर्षपश्चात् कार्यान्वयनको सम्बन्धमा सम्बन्धित समितिले अध्ययन गर्ने वा सम्बन्धित मन्त्रालयलाई सो कानून कार्यान्वयनको अवस्था समिति वा सदनमा पेश गर्न निर्देशन दिन सक्ने

उत्तर विधायिकी परीक्षण (Post Legislative Scrutiny, PLS) अर्थात् कानून कार्यान्वयन मापनको अवधारणा लागु गर्न सक्ने

राष्ट्रिय सभाको नियमावलीमा ऐन कार्यान्वयन मापनको व्यवस्था

२०६८ र मुलुकी अपराध संहिता २०७४ को परिच्छेद १८ को जवर्जस्ती करणीसम्बन्धी कसुरको दफा २१९ को कार्यान्वयनको मापनसम्बन्धी अध्ययन गरिसकेको छ ।

निष्कर्ष

संसदीय व्यवस्थामा अधिकांश विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा संसदमा पेस हुन्छन् । सरकारी विधेयकको संसदमा दर्ता हुनुअगाडि कुनै विषयमा नयाँ कानुन बनाउन सैद्धान्तिक सहमति, अवधारणा पत्र लेखन र स्वीकृत सम्बन्धित मन्त्रालय प्रारम्भिक छलफल, प्रस्तावित विधेयकको मस्यौदा, मन्त्रीपरिषद्को विधेयक समितिमा छलफल र संसदमा पेस गर्ने निर्णयलगायतका चरणहरू पूरा गरेको हुन्छ । सरकारको मन्त्रीबाहेकका संसदको सदस्य एवम् सदस्यहरूले अर्थ विधेयक र सुरक्षा निकायसम्बन्धी विषयबाहेक अन्य कुनै पनि विषयमा गैरसरकारी विधेयक ल्याउन सक्दछन् । गैरसरकारी विधेयकले कानुन तर्जुमा

कानुन निर्माणमा संसदीय समितिको

भूमिका र जनसहभागिता

अर्थात् विधेयक मस्यौदा गर्दा सरकारी तहको कुनै पनि चरण पूरा गर्नुपर्दैन । तर गैरसरकारी विधेयकले कानुन निर्माणको सम्पूर्ण संसदीय प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्ने नै हुन्छ । भइरहेको कानुनमा संशोधन गर्नुपर्ने भएमा कानुनको विद्यमान व्यवस्था, सोको सट्टामा गरिने संशोधन र संशोधन गर्नुपर्ने कारण समावेश भएको तीन महलसहितको संशोधन विधेयक दर्ता गर्ने संसदीय अभ्यास रहेको छ । सरकारी वा गैरसरकारी विधेयकको वा कुनै पनि किसिमको संशोधन विधेयक संसदको दुवै सदनमा सैद्धान्तिक छलफल, संशोधन प्रस्ताव, दफावार छलफल र विधेयक संशोधन गर्ने सबै चरणमा सांसद र संसदीय समितिको धेरै भूमिका हुन्छ । प्रस्तावित कानुन परिमार्जन गर्न संसदीय समितिले ज्यादा भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ र संसदीय समितिलाई विधेयक छलफलको वर्कशप समेत भन्ने गरिन्छ । संसदीय समितिहरू

जनसहभागितामूलक कानुन निर्माणको सुनिश्चितता गर्ने प्रभावकारी माध्यम पनि मानिन्छन् । समितिमा प्रस्तावित कानुन प्रभावित हुने समुदाय, सरोकारवाला, विषयविज्ञ, नागरिक समाज, हित समूह एवम् कानुन मस्यौदाकारसँग, संसदीय समिति र सदस्यहरू साक्षात्कार छलफल गर्न सक्ने अवसर हुन्छ । कुनै पनि विधेयकको सदनमा हुने छलफल ज्यादा औपचारिक हुन्छ त्यसैले प्रतिनिधि सभा एवम् राष्ट्रिय सभाभित्र विधेयक छलफल गर्दा जनसहभागिताको सम्भावना न्यून हुन्छ । विधि निर्माणमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने प्रभावकारी माध्यम भनेकै संसदीय समितिहरू हुन् । कानुन निर्माण एवम् संसदीय प्रक्रियामा आउने दिनहरूमा संसदीय समितिले यो पक्षलाई ज्यादा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

विधेयक छलफलको विद्यमान अवस्थालाई अध्ययन गर्दा राज्य अर्थात् सरकारले अवलम्बन गरेको नीति र प्रस्तावित कानुनबिचको तादम्यता कमी देखिन्छ । त्यस्तै सरकारी विधेयक मस्यौदा गर्नुअगाडि तयार गरिएको विधेयकको अवधारणा पत्र पनि संसद र संसदीय समितिमा विधेयकको दफावार छलफलको क्रममा सदस्यहरूले अध्ययन गर्न सकेमा विधेयकको दफावार छलफल थप प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुग्दछ । विधेयक मस्यौदा गर्नुअगाडि तयार गरिने अवधारणा पत्र सम्बन्धित मन्त्रालयबाट माग गरी त्यहाँ उल्लेख भएका विषय अध्ययन गर्ने तर्फ पनि संसदीय समिति र सदस्यहरूले विशेष ध्यान दिनुपर्ने अवस्था छ । त्यस्तै सङ्घीय संरचनामा कानुन निर्माण गर्दा यथोचित समन्वय एवम् सहकार्य आवश्यक देखिन्छ । सङ्घीय संसदबाट तीन तहको समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध सम्बन्धी कानुन पनि निर्माण भई सकेको छ । सो कानुनमा प्रत्येक तहले एकल र साभा अधिकारको विषयमा कानुन निर्माण गर्दा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच गर्नुपर्ने समन्वय एवम् सहकार्यका क्षेत्रहरू समेत उल्लेख गरेको छ । आगामी दिनहरूमा सङ्घीय संसदका दुवै सदन र सातै प्रदेश सभाका सदस्य एवम् समितिहरूले सङ्घीयतामा कानुन निर्माण गर्दा आवश्यक पर्ने समन्वय एवम् अन्तरसम्बन्धका विषयलाई महत्त्व दिनु आवश्यक छ । कानुन निर्माण र यसको संशोधन निरन्तर हुने संसदीय प्रक्रिया हो र सो कार्यमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने तर्फ पनि संसद र संसदीय समितिले यथोचित दृष्टि पुऱ्याउनु नै पर्दछ । पछिल्लो समयमा संसदले कानुन बनाएर मात्र हुँदैन, कानुन कार्यान्वयनमा पनि पर्याप्त ध्यान दिनुपर्दछ भन्ने मान्यता विकसित भएको छ । अतः सङ्घीय संसद, प्रदेश सभा, संसदीय समिति र सांसदहरूले आगामी दिनहरूमा कानुन निर्माणका साथसाथै कानुन कार्यान्वयनमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्ने अवस्था छ ।

कानून निर्माणको प्रक्रियासाग सम्बन्धित यस लेखमा प्रयोग भएका महत्त्वपूर्ण शब्द एवम् शब्दावली :-

विधेयकको अवधारणा पत्र	कुनै विषयमा नयाँ कानून तर्जुमा अर्थात् विधेयक मस्यौदा गर्नुअगाडि सो कानूनको आवश्यकता पुष्टि गर्न तयार गरिने दस्तावेज ।
तीन महले	भइरहेको ऐनमा कुनै प्रावधान संशोधन एवम् थपघट गर्नुपर्ने भएमा विद्यमान व्यवस्था, संशोधन गर्ने विषय र संशोधन गर्नुपर्ने कारण खुलाएर तयार गरिएको दस्तावेज ।
कानून तर्जुमा	विधेयक मस्यौदा गर्ने कार्य ।
विधेयक	ऐनको मस्यौदा ।
ऐन	संसदले बनाएको कानून ।
सरकारी विधेयक	सरकारको मन्त्रीले संसदमा पेस गर्ने विधेयक ।
गैरसरकारी विधेयक	मन्त्रीबाहेक संसदका सदस्यले पेस गर्ने विधेयक ।
विधायिका	संसद ।
संसद	सङ्घीय संसद ।
सदन	प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा ।
विधायक	संसदका सदस्यहरू ।
विधेयक टेबुल	सदनमा विधेयक पेस गर्ने कार्य ।
सैद्धान्तिक छलफल	सदनमा विधेयक सामान्य रूपमा समग्रतामा विचार विमर्श गर्नु ।
प्रथम वाचन	विधेयक दर्तादेखि सदनमा पेस गर्नेसम्मको चरण ।
द्विकतिय वाचन	सदनमा विधेयकको सैद्धान्तिक छलफल र संशोधनसहित सदन वा विषयगत समितिमा दफावार छलफल गर्ने चरण ।
तृतीय वाचन	सम्बन्धित सदनमा विधेयकको अन्तिम छलफल र पारित गर्ने चरण ।
विधेयकको सन्देश	विधेयक उत्पत्ति भएको सदनबाट सो विधेयकमा संशोधन भएको भए सोसहित र संशोधनबिना पारित भएको भए सो विषय उल्लेख गरी पठाइने जानकारी पत्र ।
विधेयक प्रमाणित	विधेयक उत्पत्ति भएको सदनको सभामुख वा अध्यक्षले सो विधेयक सङ्घीय संसदका दुवै सदनबाट पारित भएको हो भनी सो विधेयकमा हस्ताक्षर गर्ने कार्य ।
विधेयक प्रमाणीकरण	राष्ट्रपतिले सभामुख वा अध्यक्षले प्रमाणित गरी पठाएको विधेयकको अन्तिम पृष्ठमा गर्ने हस्ताक्षर र प्रमाणीकरण भएपश्चात् विधेयक ऐन बन्ने र कार्यान्वयनमा जाने कानून निर्माणको अन्तिम प्रक्रिया ।
कानून कार्यान्वयन मापन	संसदले बनाएको ऐन कार्यान्वयनमा गएपश्चात् निश्चित अवधिमा सो कानून के कति कार्यान्वयन भयो वा भएन भनी परीक्षण गर्ने कार्य ।

सन्दर्भ सामग्री

कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६६ भाद्र, नेपाल कानून आयोग

प्रतिनिधि सभाको नियमावली, २०७४

राष्ट्रिय सभाको नियमावली, २०७४

नेपालको संसदको कानून निर्माण र सुपरिवेक्षणसम्बन्धी कामकारबाही : प्रक्रियागत पुनरावलोकन, २०७२ असार, नेपाल कन्स्टिच्यूसन फाउण्डेसन, काठमाडौं ।

नेपालको संविधान, (२०७२)

जिवनलाल सत्याल, संसद भित्र, २०४८, काठमाडौं ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध), ऐन २०७७

Macolm Jack, (ed.), Erskine May's Parliamentary Practice, Twenty-Fourth Edition, London: LexisNexsis, 2011.

- डा. भरतराज गौतम सङ्घीय संसद सचिवालयका महासचिव हुनुहुन्छ ।

बजेट निर्माण प्रक्रियामा संसद र सांसदको भूमिका

कृष्णहरि बास्कोटा

पृष्ठभूमि (विषय प्रवेश) :

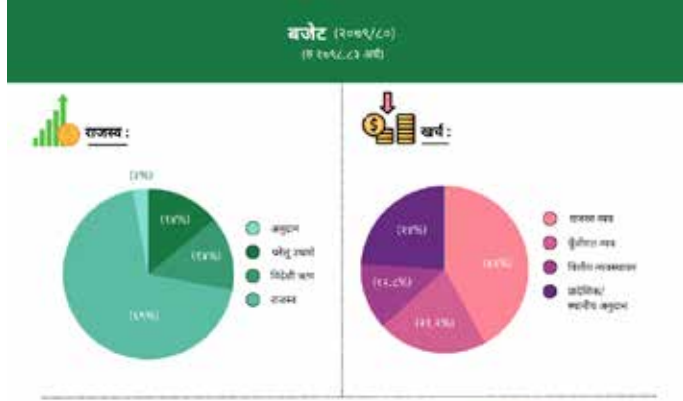
नेपालमा सरकारको तर्फबाट वार्षिक बजेट जारी गर्ने परम्पराको आरम्भ वि.सं.२००८ सालमा तत्कालीन अर्थमन्त्री सुवर्ण शमशेरले गरेका हुन् । नेपालमा साउन १ गतेदेखि असार मसान्तसम्मको समयलाई आर्थिक वर्ष मान्ने गरिएको छ । यसर्थ प्रत्येक आर्थिक वर्षको आम्दानी र खर्चको अनुमान गरिएको सरकारी दस्तावेजलाई बजेट भन्ने गरिन्छ ।

यसरी प्रत्येक वर्ष जारी हुनुपर्ने बजेट कैयौं अपवादका वर्षमा अध्यादेशबाट जारी भएका छन् । यसमा वार्षिक बजेटको सट्टा ६/६ महिनामा अध्यादेशबाट बजेट जारी हुने गरेका छन् । राजनीति चरम तरलतामा पुगेका बखत एक तृतीयांश बजेट जारी गरेर पनि पुरै वर्ष टरेको छ । केही वर्षमा तोकिएको दिन अर्थमन्त्रीलाई बजेट प्रस्तुत गर्न नदिने र अर्को दिन बजेट चुहावटको आरोप लगाउने पनि गरिएको छ ।

तथापि नेपालमा वार्षिक बजेट जारी हुने र यसप्रति आम जनता र राजनैतिककर्मीको उच्च चासो यथावत् रहिआएको छ । यसबाटै सरकारी बजेटको महत्त्व बुझ्न सकिन्छ । मुख्य कुरा बजेट सरकारको वार्षिक बजेट आम्दानी र खर्चको दस्तावेज मात्रै नभई सबै पक्ष र क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने वार्षिक वित्तीय नीति पनि हो । यसर्थ विश्वव्यापी रूपमा बजेटको तुलनात्मक स्थिति सार्वजनिक गर्ने बजेट इण्डेक्स जारी हुने गरेको छ । जसमा नेपालको प्राप्ताङ्क सयमा करिब पचास मात्रै छ ।

२०७९/८० बजट विनियोजन (अर्ब मा)

	मनोरञ्जन, संस्कृति र धर्म	■ ९.६३
	वातावरणीय संरक्षण	■ ११.०२
	रक्षा	■ ५५.४७
	सार्वजनिक व्यवस्था र सुरक्षा	■ ६५.४०
	समुदाय सुविधाहरू	■ ८८.६९
	स्वास्थ्य	■ १२३.२६
	शिक्षा	■ १९६.८९
	सामाजिक सुरक्षा	■ २०३.३४
	आर्थिक मामिला	■ ४६६.७७
	सार्वजनिक क्षेत्र	■ ५७३.४४

२०७९/८० बजेट
(रु २७९८.८३ अर्ब)

नेपालमा बजेटसम्बन्धी प्रावधान (संवैधानिक र नीतिगत) :

नेपालको संविधानको धारा ११९ मा राजस्व र व्ययको अनुमानको व्यवस्था छ । जसमा नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा सङ्घीय संसदका दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा देहायका विषयहरूसमेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ :

- राजस्वको अनुमान ।
- सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू ।
- सङ्घीय विनियोजन ऐनबमोजिम व्यय हुने रकमहरू ।

यसरी अर्थमन्त्रीले वार्षिक बजेट पेस गर्ने भन्नाले सरकारी आम्दानी तथा खर्चतर्फ सोभै सञ्चित कोषबाट खर्च हुने (ननभोटेबल) र विनियोजन ऐनमार्फत खर्च हुने (भोटेबल) बजेट संयुक्त सदनमा पेस गर्ने नै हो ।

यसैगरी वार्षिक बजेटरूपी राजस्व र व्ययको अनुमान पेस गर्दा अधिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र त्यस्तो खर्चअनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि साथै पेस गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ ।

नेपालको संविधानअनुसार नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले यस्तो वार्षिक राजस्व र व्ययको अनुमान प्रत्येक वर्ष जेठ महिनाको १५ गते सङ्घीय संसदमा पेस गर्नुपर्नेछ । यसैगरी नेपालको संविधानमा बजेटसँग सम्बन्धित निम्नानुसारका व्यवस्थाहरू समेत विद्यमान रहेका छन् :

- विनियोजन ऐन
- पूरक अनुमान
- पेशकी खर्च
- उधारो खर्च
- सङ्घीय आकस्मिक कोष
- आर्थिक कार्यविधिसम्बन्धी ऐन

यसरी वर्तमान नेपालको संविधानले तोकिएको दिन अर्थमन्त्रीले वार्षिक बजेट पेस गर्नेलगायतको व्यवस्था गरेको छ । जहाँसम्म बजेटको नीतिगत व्यवस्था छ, यस्मा मुलतः दुईओटा कार्य अति नै महत्त्वपूर्ण छन् । यसमा पहिलो प्रि बजेटको व्यवस्था हो । यसअनुसार नेपाल सरकारका अर्थमन्त्रीले आगामी वर्षको बजेटका नीति तथा कार्यक्रमहरू संसद समक्ष प्रस्तुत भै बजेट निर्माणमा जनप्रतिनिधिहरूको राय सुभावा प्राप्त गरिन्छ । दोस्रो बजेट प्रस्तुत गर्नुपूर्व राष्ट्रपतिबाट सरकारको नीति तथा कार्यक्रम संसदमा पेस भै सो उपर बहस हुन्छ । यसलाई संसदबाट पारित नै गर्ने परम्परा छ । जसमा सरकारलाई असफल हुने अवसर हासिल हुँदैन ।

बजेट साथ पेस हुने विधेयकहरूमा विनियोजन विधेयक, पेशकी खर्च विधेयक, राष्ट्र ऋण उठाउने विधेयक, ऋण तथा जमानत विधेयक, आर्थिक विधेयक पर्दछन् । बजेटमा आय व्ययका शीर्षकहरू एकीकृत आर्थिक सङ्केत तथा वर्गीकरण र व्याख्या २०७४ ले निर्दिष्ट गरेअनुसार आय र व्ययका खर्च शीर्षकगत वर्गीकरण गरिन्छ । सामान्यतः बजेट खर्च गर्दा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ को पूर्ण पालना गर्नुपर्छ । यी सबै कार्यका लागि बजेट दिग्दर्शनमा बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा, बजेट निकास, खर्च गर्ने कार्यविधि, रकमान्तर, बजेट रोक्का तथा नियन्त्रण गर्न सक्नेलायतको मापदण्डको व्याख्या गरिएको छ । साथै बजेटको प्रावधानअनुसार वैदेशिक सहायता हासिल गर्न विकास सहायता नीति, २०७१ को अनुसरण गर्नुपर्छ ।

बजेट निर्माण प्रक्रिया (बजेट चक्र/चरण) :

नेपाल सरकारको वार्षिक बजेट निर्माणको चरणलाई नियाल्दा निम्नानुसारको अवस्था देखा पर्छ :

- पुष मसान्तमा मध्यावधि समीक्षा गरिन्छ ।
- मध्यावधि समीक्षा अर्थात् चालु आ. व. मा प्राप्त राजस्वसहितको स्रोत र समष्टिगत खर्चका आधारमा राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा आगामी आ.व. को स्रोत अनुमान तथा खर्च अनुमान समितिको बैठक बसी आगामी आ. व. को बजेटको आकार निर्धारण गरिन्छ ।
- यसरी निर्धारण भएको बजेट सबै मन्त्रालयलायतलाई उपलब्ध गराइन्छ र छलफलको आधारमा बजेटको खाका तयार गरी आगामी बजेटका सम्बन्धमा अर्थमन्त्रीबाट संसदमा प्रिबजेट पेस गरिन्छ । जसमा बजेटको नीति तथा कार्यक्रम प्रस्तुत हुन्छ ।
- प्रि बजेटमा सांसदहरूबाट प्राप्त सुभावका आधारमा नेपाल सरकारले आगामी आ.व.का लागि नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी राष्ट्रपतिको सम्बोधनमार्फत संसदमा पेस हुन्छ ।
- यसरी नीति तथा कार्यक्रममा नेपाल सरकारलाई सांसदमार्फत प्राप्त सुभावका आधारमा अर्थमन्त्रीबाट जेठ १५ गते बजेट प्रस्तुत गरिन्छ ।

- अर्थमन्त्रीबाट प्रस्तुत बजेटमाथि भरपुर छलफल गरी असारभित्र बजेट संसदबाट पारित हुन्छ र साउन १ गतेदेखि कार्यान्वयनमा आउँछ ।

यसरी माथि उल्लेख गरिएका चरणका माध्यमद्वारा वार्षिक बजेट तर्जुमा गरिन्छ ।

साथै यसरी बजेट निर्माण गर्दा निम्न सामग्रीलाई सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिन्छ :

- नेपालको संविधानका निर्देशक सिद्धान्तलगायतका प्रावधान र अन्य कानूनको व्यवस्था ।
- नेपाल सरकारको २५ वर्षे दीर्घकालीन सोच ।
- नेपालको आवधिक योजना ।
- तीन वर्षीय खर्च संरचना (एमटिइएफ) ।
- नेपाल सरकारले भुक्तानी गर्नुपर्ने सावौं ब्याजको रकम र ननभोटेबल शीर्षकका रकमहरू ।
- तत्मन्त्रालयहरूको विजनेश प्लान ।
- दाताहरूसँग गरिएको सम्झौता ।
- नेपाल सरकारले व्यक्त गरेको अन्तराष्ट्रिय प्रतिबद्धता र दिगो विकासको अवधारणामा अभिव्यक्त लक्ष्य र कार्यक्रमहरू ।
- बहुवर्षीय टेक्काका प्रतिबद्धता रकमहरू, नेपाल सरकार सदस्य भै तिर्नुपर्ने सदस्यता शुल्कलगायतका अन्य रकमहरू एवम् अनिवार्य दायित्वका रकमहरू ।

बजेट निर्माण प्रक्रियामा संसद र सांसदहरूको भूमिका :

नेपालको सरकारी बजेट निर्माणमा संसद सांसदको भूमिका महत्त्वपूर्ण एवम् अहम् देखिन्छ । बजेट निर्माणदेखि पारित गर्ने अवस्थामम्म संसद र सांसदको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसका मुख्य पक्षहरू निम्नानुसार छन् :

- संसदमा कुनै पनि सांसदले अमूक समयमा सङ्कल्प प्रस्ताव पेस गरी सो पारित गराई सरकारलाई राजस्व र व्ययमा यसो गर वा नगर भनी निर्देशन गर्न सक्छन् ।
- कुनै पनि सांसदले संसदको जिरो आवरमा बजेटसम्बन्धी विषयमा सरकारको ध्यान आकर्षित गराउन सक्छन् ।
- संसदमा रहेका समितिहरू मध्ये विशेषगरी सार्वजनिक लेखा समिति र अर्थ समितिको माध्यमद्वारा सरकारलाई विविध पक्षमा निर्देशन दिन सक्छन् ।
- सरकारबाट प्रस्तुत हुने प्रिबजेट, नीति तथा कार्यक्रम र बजेट प्रस्तुतिमाथि कुनै पनि सांसदले आफ्नो रचनात्मक सुझाव दिन सक्छन् ।

यसरी माथि उल्लेख गरिएका विविध पक्ष र प्रक्रियाका माध्यमद्वारा संसद र सांसदले सरकारी बजेटलाई बढी जवाफदेही, जिम्मेवार, यथार्थपरक र जनभावना अनुकूल तुल्याउन सक्ने देखिन्छ । मुलुकले अवलम्बन गरेको बहुदलीय व्यवस्थामा संसदमा रहेको विपक्षी दलले सरकारलाई बजेटप्रति संवेदनशील हुन घच्चच्याउने गरेको अनुभवले बताएको छ । साथै स्वयम् सत्तापक्षका सांसदहरूबाट पनि बजेटमा आलोचनात्मक समर्थन हुने गरेको छ । यो बजेटलाई गुणस्तरीय तुल्याउने असल अभ्यास हो ।

बजेट निर्माण प्रक्रियामा जनसहभागिता :

नेपालको बजेट निर्माणमा सर्वसाधारण जनताको पहुँच प्रायः नगण्य छ । यसरी बजेट निर्माणमा जनसहभागिता नभएकै कारण बजेटप्रति जनताले स्वामित्व ग्रहण गर्न सकेका छैनन् । हाल मुलुकले अवलम्बन गरेको सङ्घीय शासन प्रणालीअनुसार प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले जनभावनाको प्रतिनिधित्व गरिआएका छन् । तथापि बजेट निर्माणमा जनसहभागिता शून्य नै हुने भन्ने होइन । अनुभवका आधारमा बजेट निर्माणमा जनसहभागिता निम्नानुसार रहने गरेको छ :

- अर्थ मन्त्रालयले बजेट निर्माण पूर्वसर्वसाधारण र सबन्धित निकायहरूबाट सुझाव माग गर्छ । यसरी प्राप्त भएका सुझावहरूलाई टेबुलेसन गरी बजेट निर्माणका बखत अध्ययन गरिन्छ ।
- विभिन्न व्यक्तिले आमसञ्चार माध्यमद्वारा बजेटप्रतिको आफ्नो धारणा सार्वजनिक गर्छन् । यस्ता भनाइका कटिडलगायतको सङ्कलन गरिन्छ र बजेट निर्माणका बखत अध्ययन गरिन्छ ।
- उद्यमी र व्यापारीका छाता सङ्गठन, आर्थिक पत्रकारहरूको सङ्गठन, विश्वविद्यालय, सङ्घसंस्थाहरूले बजेटमा सुझाव दिने गरी अन्तरक्रियालगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्छन्, आफ्ना सुझाव सरकार समक्ष पठाउँछन् । यस्ता सुझाव सङ्कलन गरी सरकारले बजेट निर्माणका बखत अध्ययन गर्दछ ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल राष्ट्र बैकलगायतका निकायहरूले पनि जनतासँगको सहकार्यबाट प्राप्त सुझावहरू नेपाल सरकारलाई बजेट निर्माणका बखत विभिन्न प्रतिवेदनको नाममा बुझाउने गर्छन् ।

यसरी प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा बजेट निर्माणमा जनसहभागिता रहने गर्दछ । लोकतन्त्रमा यस्तो जनसहभागितालाई वृद्धि गर्ने निरन्तर प्रयास गरिरहनुपर्छ ।

बजेट निर्माण प्रक्रियामा राष्ट्रिय योजना आयोगको भूमिका, मध्यकालीन खर्च संरचना तथा आयोजना बैक :

मुलुकको बजेट निर्माण प्रक्रियामा राष्ट्रिय योजना आयोगको अहम् भूमिका रहन्छ । आयोगले स्रोत निर्धारण समितिको बैठकमार्फत सबै निकायमा सिलिङ पठाउनुका साथै बजेट निर्माणको मार्गदर्शन पनि जारी गर्छ । बजेट निर्माणमा सम्बन्धित निकायहरूसँग छलफल गर्छ । आयोगको बैठक गरी बजेट पारित गरी मन्त्रीपरिषद्मा पठाउँछ । बजेट कार्यान्वयनमा अनुगमन गर्छ । यसै आयोगले त्रिवर्षीय खर्च संरचना पनि निर्माण गर्छ । आयोजना बैकको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी पनि यसै आयोगको काँधमा रहेको छ ।

बजेट निर्माण प्रक्रियामा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका

नेपालको संविधानको धारा २५१ मा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार उल्लेख गरिएको छ । जसमा उल्लेखित सबै ९ ओटा बुँदा नै सरकारको बजेट निर्माणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित छन् । जसको सारांश निम्नानुसार रहेको छ :

- सङ्घीय सञ्चित कोषबाट तीन तहका सरकारबिच राजस्वको बाँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने ।
- सङ्घबाट प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई दिईने समानीकरण अनुदान सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने ।
- यसैगरी सङ्घबाट अन्य दुई तहका सरकारलाई प्रदान गरिने सशर्त अनुदानको आधार तयार गर्ने ।
- प्रदेश सरकारले स्थानीय तहलाई प्रदान गर्ने अनुदानको आधार र ढाँचा तयार गर्ने ।
- तीन तहका सरकारलाई खर्चको जिम्मेवारी पूरा गर्न र राजस्व असुलीमा सुधार गर्न सुभाव दिने ।
- तीन तहका सरकारलाई आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने ।
- सङ्घ र प्रदेश सरकारको राजस्व बाँडफाँडको आधार परिमार्जन गर्न सिफारिस गर्ने ।
- प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँडमा तीन तहका सरकारबिच आउन सक्ने विवादको पहिचान र निवारणको सुभाव दिने ।

यसरी संविधानले नै यस आयोगलाई नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न तोकिएका विषयहरू सबै नै लगभग बजेट निर्माणसँग सम्बन्धित छन् । यो कर्तव्य आयोगले पूरा गरिआएको पनि छ तर आयोगका सिफारिसहरू कुन हदसम्म कार्यान्वयन भएको छ भन्ने विषय गम्भीर छ । यसर्थ भविष्यमा आयोगको सक्रियताका लागि सरकार उदार हुनुपर्छ ।

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले राजस्व बाँडफाँडमा जनसङ्ख्या र जनसाङ्ख्यिक विवरण, क्षेत्रफल, मानव विकास सूचकाङ्क, खर्चको आवश्यकता, राजस्व सङ्कलनमा गरेको प्रयास, पूर्वाधार विकास, विशेष अवस्थालगायतलाई मूल्याङ्कनको आधार लिने गरेको छ ।

बजेट निर्माण प्रक्रियामा तीन तहको सरकारको भूमिका (सहकार्य तथा समन्वय) :

नेपालको संविधान र कानून एवम् परम्पराअनुसार प्रत्येक वर्षको जेठ १५ गतेका दिन सङ्घीय सरकारको, असार १ गते ७ ओटा प्रदेश सरकारको र असार १० गतेभित्र ७५३ ओटा स्थानीय तहको वार्षिक बजेट जारी हुने गरेको छ । मूलतः सङ्घीय सरकारको बजेट जारी हुनुपूर्व प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले आआफ्नो माग र आवश्यकता पेस गर्ने गरेका छन् । यसैगरी प्रदेश सरकारको बजेट निर्माण हुनुपूर्व पनि स्थानीय तहबाट आआफ्नो माग र आवश्यकता पठाउने गरिन्छ । सामान्यतः यी तीन तहका सरकारबिच बजेट निर्माण गर्दा कुनै क्षेत्रमा स्रोत दोहोरो र तेहोरो हुने तथा कुनै क्षेत्रमा बजेट नै विनियोजन नहुने अवस्थाको अन्त्य गर्न न्यूनतम तालमेल हुनुपर्ने हो तर भइरहेको छैन ।

सङ्घीय सरकारले राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र रूपान्तरणकारी आयोजना सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसैगरी प्रदेश सरकारले तुला र मझौला आयोजना सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसपछि बचेका साना आयोजनाहरू सञ्चालनको जिम्मेवारी स्थानीय तहमा हुनुपर्छ । यसअनुरूप स्थानीय तहबाट नगर गौरव र गाउँ गौरवका आयोजनालाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्छ तर स्थिति यसअनुरूप सञ्चालित छैन । लाखका आयोजना पनि सङ्घीय र प्रदेश सरकारबाट सञ्चालित हुने र स्थानीय तहले पनि कनिका छरे भै बजेट विनियोजन गर्दा सङ्घीय प्रणाली माथि नै प्रश्न खडा भएको छ ।

बजेट कार्यान्वयनमा संसदको भूमिका :

नेपालको सन्दर्भमा बजेट कार्यान्वयनमा संसदको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । साउन १ गतेबाट बजेटको कार्यान्वयनका लागि कार्यान्वयन योजना म्याट्रिक्स तयार गरिन्छ । सामान्यतः प्रत्येक महिना सम्बन्धित विभागीय मन्त्री कहाँ, प्रत्येक दुई महिनामा अर्थमन्त्री कहाँ र प्रत्येक चार महिनामा प्रधानमन्त्री कहाँ बजेट कार्यान्वयनको समीक्षा गरिन्छ । यसलाई प्रत्येक सांसदले प्रत्यक्ष सहभागिता वा वाचकको भूमिकामा उपयोग गर्न सक्छन् । बजेट कार्यान्वयनको मध्यावधि समीक्षापछि बजेटको आकार पनि परिमार्जन गरिन्छ । तर यी सबै प्रक्रियामा नेपालको संसदहरूलाई सरकारले सहभागी नगराएपनि सार्वभौम संसदमा हरेक सांसदले यस विषयमा प्रश्न उठाउन सक्छन् ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अवधारणा :

यर्थाथमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भनेको मुलुकको बजेटले महिला र पुरुषको विकासमा पुऱ्याएको योगदानको परीक्षण तथा लेखाजोखा गरी लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने संयन्त्र हो । यो महिला र पुरुषका लागि तर्जुमा गरिने छट्टाछुट्टै बजेट नभई महिला र पुरुषका आवश्यकतामा संवेदनशीलता प्रदर्शन गर्ने भरपर्दो माध्यम मात्रै हो ।

राष्ट्रिय बजेटले महिला र पुरुषलाई समानरूपमा प्रभाव पार्न सक्नु यसको विशेषता हो । वास्तवमा महिला र पुरुषका फरक फरक आवश्यकता र प्राथमिकता हुन्छन् । यसर्थ तीनै तहका सरकारले बजेट तर्जुमा गर्दा यसको अनुसरण गर्नुपर्छ । केवल सरकारी बजेट मात्रै लैङ्गिक उत्तरदायी भएर पुग्दैन, स्थानीय निकाय, गैरसरकारी संस्था र निजी क्षेत्रको बजेट पनि लैङ्गिक उत्तरदायी हुनुपर्छ ।

सुरुमा यसलाई Womens Budget, Gender Budget, Gender Sensitive Budget, Gender Budget Initiative, Gender Responsive Budget नामले चिनिने गर्दथ्यो ।

विश्वमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको विकासक्रम :

सर्वप्रथम सन् १९८४मा अस्ट्रेलियाबाट लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको आरम्भ भएको हो । यर्थाथमा सन् १९९५ को बेइजिङ कन्फरेसनमा १२ ओटा क्षेत्रको पहिचान गरियो तर सन् २००० मा समीक्षा गर्दा खासै उपलब्धिको महसुस गरिएन । यसरी उपलब्धि हासिल नहुनुमा स्रोतको अभाव नै मुख्य सीमा देखियो । तत्पश्चात् विश्वव्यापी रूपमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले अभियानको रूप लियो । हाल विश्वका करिब एक सयओटा मुलुकका विभिन्न नाममा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट सञ्चालनमा रहेको अनुमान छ ।

नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको विकासक्रम:

बेइजिङ कन्फरेन्सपछि न्युयोर्कमा भएको समीक्षा बैठकपश्चात् नेपालमा अर्थ मन्त्रालयले सन् २००३ देखि तत्कालीन युनिफेमसँग मिलेर यसको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अध्ययन आरम्भ गरेको हो । आ.व. २०६२/६३ को बजेट वक्तव्यमा तत्कालीन अर्थमन्त्री मधुकर शमशेर जबराले लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समिति गठन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए । त्यसपछि आ.व. २०६३/६४ को बजेट वक्तव्यमा तत्कालीन अर्थमन्त्री रूप ज्योतिले रु. ५ करोडभन्दा माथिका कार्यक्रम सम्पन्न भएपछि महिला र पुरुषमाथि परेको प्रभाव विश्लेषण गरिने प्रतिबद्धता व्यक्त भएको थियो । यी बजेट वक्तव्यहरू लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटका लागि आधारशिला थिए ।

यसै बिच जनआन्दोलन २ सफल भयो । यसपछि गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा नयाँ सरकार गठन भयो । सो सरकारमा डा. रामशरण महत अर्थमन्त्री भएका थिए । नयाँ सरकारले सुरुमा सङ्कमणकालीन बजेट ल्यायो । त्यसपछि आ.व. २०६४/६५ को बजेट निर्माणको काम आरम्भ भयो । सो बखत यसै पङ्क्तिकार अर्थ मन्त्रालयको बजेट महाशाखाको प्रमुख तथा लैङ्गिक उत्तरदायी समितिको संयोजक थिए । यस समितिले करिब १० महिनाको अध्ययनपश्चात् अर्थमन्त्रीलाई लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट जारी गर्न सुझाव दियो । यसै सुझावका आधारमा महिलाको सशक्तीकरणका लागि आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न आ.व. २०६४/६५ को बजेटमा पहिलोपटक लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको घोषणा/आरम्भ गरियो । नेपालको यस प्रयासले आजसम्म निरन्तरता पाइरहेको छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको निर्माण र कार्यान्वयनमा संसदको भूमिका :

नेपालमा आ.व. २०६४/६५ देखि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको आरम्भ गरिएको हो ।

यस प्रकारको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट निर्माणका लागि निम्नानुसारका ५ ओटा सूचाङ्क प्रयोग गरिएको छ :

- योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा महिलाको सहभागिता ।
- महिलाको क्षमता अभिवृद्धि ।
- कार्यक्रममा महिलाहरूको लागि लाभ तथा नियन्त्रणमा सुनिश्चितता (अन्य लक्षित वर्गका कार्यक्रममा समेत) ।
- महिलाहरूको रोजगारी र आयआर्जन अभिवृद्धि ।
- महिलाहरूको समयको प्रयोगमा गुणात्मक सुधार तथा कार्यबोझमा कमी ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट निर्माणका सूचाङ्क

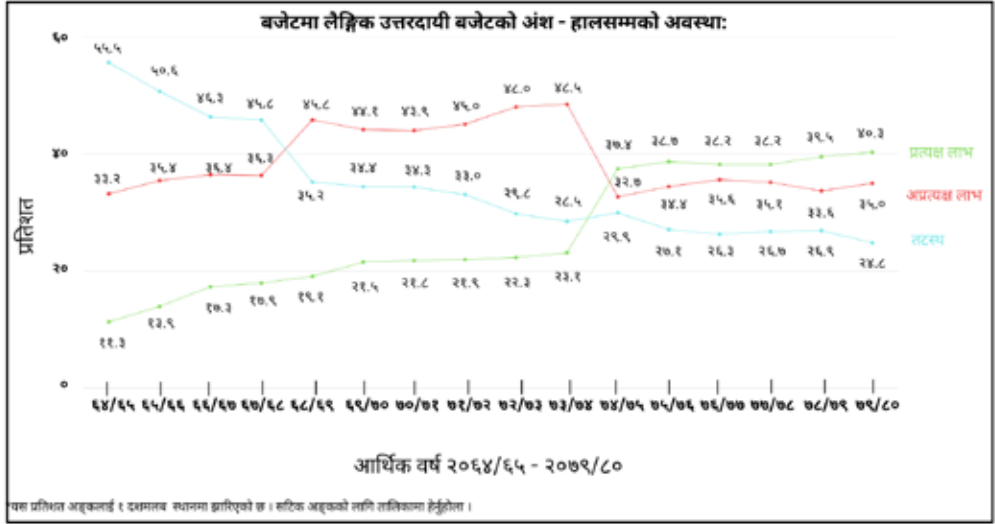

यसरी कायम गरिएका सूचकहरूलाई समय सापेक्ष सुधार गर्न संसदको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहने देखिन्छ । जहाँसम्म लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट निर्माण र कार्यान्वयनमा पनि संसदको भूमिका नियाल्दा निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । कारण सरकारले लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट जारी गर्ने तर कार्यान्वयन नगर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्छ । साथै यसमा विनियोजित बजेट अन्यत्र रकमान्तर हुन सक्छ । यसर्थ यस क्षेत्रमा सांसदले विशेष भूमिका निर्वाह गरेकै फलस्वरूप हाल यस्तो लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट वृद्धि हुनुका साथै यसको अभ्यास सबै प्रदेश सरकारले गरेका छन् र स्थानीय तहहरू पनि यसतर्फ अग्रसर भइरहेका छन् ।

बजेटमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अंश :

माथि उल्लेख गरिएका पाँचओटा सूचकहरूलाई सुरुमा समान रूपमा २० अङ्क प्रदान गरिएको थियो । पछि महिलाको लाभ सुनिश्चित गर्ने सूचकलाई २० वाट ३० अङ्क र महिलाको कार्यबोझमा कमी ल्याउने

सूचकलाई २० अङ्कबाट १० अङ्कमा समायोजन गरियो । जसअनुसार बजेटमा समावेश भएका सबै कार्यक्रमलाई ५ ओटा सूचकका आधारमा अधिकतम १०० अङ्क प्रदान गरी यसको वर्गीकरण गरिन्छ । यसै सूचाङ्कका आधारमा अङ्क दिई ५० भन्दा बढी अङ्क आएमा सो बजेटलाई महिलाका लागि प्रत्यक्ष लाभको बजेट, २० देखि ५० अङ्कको बिचमा अङ्क आएमा महिलाका लागि अप्रत्यक्ष लाभको बजेट र २० भन्दा पनि कम अङ्क आएमा तटस्थ बजेट भनी वर्गीकरण गरिन्छ । यसअनुसार हालसम्मको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

आर्थिक वर्ष	प्रत्यक्ष लाभ	अप्रत्यक्ष लाभ	तटस्थ
२०६४/६५	११.३० प्रतिशत	३३.१६ प्रतिशत	५५.५४ प्रतिशत
२०६५/६६	१३.९४ प्रतिशत	३५.४१ प्रतिशत	५०.६४ प्रतिशत
२०६६/६७	१०.३० प्रतिशत	३६.४३ प्रतिशत	४६.२७ प्रतिशत
२०६७/६८	१०.९४ प्रतिशत	३६.३० प्रतिशत	४५.७६ प्रतिशत
२०६८/६९	१९.०५ प्रतिशत	४५.७८ प्रतिशत	३५.१७ प्रतिशत
२०६९/७०	२१.५१ प्रतिशत	४४.१३ प्रतिशत	३४.३६ प्रतिशत
२०७०/७१	२१.७५ प्रतिशत	४३.९४ प्रतिशत	३४.३१ प्रतिशत
२०७१/७२	२१.९३ प्रतिशत	४५.०४ प्रतिशत	३३.०३ प्रतिशत
२०७२/७३	२२.२७ प्रतिशत	४७.९८ प्रतिशत	२९.७५ प्रतिशत
२०७३/७४	२३.१० प्रतिशत	४८.४५ प्रतिशत	२८.४५ प्रतिशत
२०७४/७५	३७.४२ प्रतिशत	३२.६६ प्रतिशत	२९.९२ प्रतिशत
२०७५/७६	३८.६५ प्रतिशत	३४.३८ प्रतिशत	२७.०७ प्रतिशत
२०७६/७७	३८.१७ प्रतिशत	३५.५६ प्रतिशत	२६.२७ प्रतिशत
२०७७/७८	३८.१६ प्रतिशत	३५.१२ प्रतिशत	२६.७२ प्रतिशत
२०७८/७९	३९.४९ प्रतिशत	३३.६४ प्रतिशत	२६.८७ प्रतिशत
२०७९/८०	४०.२५ प्रतिशत	३४.९५ प्रतिशत	२४.८० प्रतिशत

(अर्थ मन्त्रालयको आ. व. २०६४/६५ देखि आ. व. २०७९/८० सम्मको बजेटमा आधारित)

भावी कार्यदिशा/रणनीतिका लागि सुभावहरू:

नेपालमा बजेट निर्माण र कार्यान्वयनका सन्दर्भमा विभिन्न समस्या र अप्ठ्यारा स्थितिहरूको अनुभूति गरिएको छ । यसर्थ यसलाई प्रभावकारी तुल्याउन भावी कार्यदिशा स्वरूप निम्न सुभाव प्रस्तुत गरिन्छ :

- प्रत्येक वर्षको बजेट आवधिक योजनामा आधारित हुनुपर्छ । आवधिक योजना र वार्षिक बजेटबिच पूर्णतः तालमेल हुनुपर्छ । साथै सबै मन्त्रालयको विजनेस प्लान पनि आवधिक योजनाको क्षेत्रगत नीतिकै आधारमा तर्जुमा गरिनुपर्छ । यसबाट सरकारी दस्तावेजका बिच समुचित तालमेल कायम हुनेछ ।
- नेपाल सरकारले आयोजना बैकबाट वार्षिक बजेटमा कार्यक्रम समावेश गर्नुपर्छ । यसका लागि त्रिवर्षीय खर्च संरचनालाई अनिवार्य गर्नुपर्छ । यसबाट सरकारी पदाधिकारीहरूको आग्रह र पूर्वाग्रहबाट बजेट मुक्त हुनेछ ।
- सार्वजनिक खरिदको गुरु योजना, क्षेत्रगत गुरुयोजना, बहुवर्षीय र बहुपक्षीय ठेक्का लागेका आयोजना, मुलुकको समष्टिगत विकासमा लाभ पुग्ने आयोजनाहरूलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्छ ।
- बजेट भनेको सीमित साधनस्रोतको कुशल उपयोगको व्यवस्थापन हो । साथै यो मुलुकको अर्थतन्त्रको दिशा निर्धारक पनि भएकाले यस्को जिम्मेवारीमा रहेका राजनीतिज्ञ र कर्मचारी सबै संवेदनशील हुनुपर्छ । यसर्थ बजेटले मन्त्रालयगत, क्षेत्रगत, भूगोलगत, कार्यक्रमगत ढङ्गले व्यवस्थापन गर्नुपर्छ ।
- बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा विशेष ज्ञान, सिप, दक्षता र व्यावहारिक ज्ञानको आवश्यकता पर्छ । यसर्थ यस क्षेत्रमा काम गर्नेलाई समयसापेक्ष तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ । यस अतिरिक्त आ.व. २०७०/७१ देखि लागु भएको मन्त्रालयगत सूचना प्रणाली (एलएमवीआइएस) लाई पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउनुपर्छ ।
- नेपालमा पूँजीगत बजेट खर्चमा निकै कठिनाइ भइरहेको छ यसर्थ आयोजना प्रमुखसँग कार्यसम्पादन करार गरी उनलाई काममा स्वायत्तता दिनुपर्छ । निर्माण व्ययसाथीलाई पासबुक जारी गरी तोकिएको पहिलो काम सम्पन्न भएपछि मात्रै अर्को ठेक्का दिनुपर्छ । जग्गा प्राप्ति ऐनलाई संशोधन गर्नुपर्छ । वन प्रशासन सहज हुनुपर्छ । मुलुकभित्र निर्माण सामग्री र श्रमिक उपलब्ध हुने प्रबन्ध गर्नुपर्छ । यसरी मुलुकलाई विकासमैत्री वातावरणमा रूपान्तरित गर्नुपर्छ ।
- नेपालमा प्रोजेक्ट बैकको अवधारणालाई हुबहु लागु गर्नुपर्छ । यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय योजना आयोगबाट तर्जुमा भएको प्रोजेक्ट बैकसम्बन्धी मार्गदर्शनलाई प्रदेश सरकार र स्थानीय तहमा पनि लागु गर्नुपर्छ । सामान्यतः सम्भाव्यता अध्ययन भएको, विस्तृत परियोजना प्रस्ताव तयार भएको, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन भैसकेको र त्रिवर्षीय खर्च संरचनामा समावेश भएका आयोजनाहरूलाई मात्रै वार्षिक बजेटमा स्थान दिने प्रणालीलाई कडाइका साथ पालना गर्नुपर्छ ।
- बजेट कार्यान्वयनमा सार्वजनिक लेखा समितिको प्रत्यक्ष भूमिका रहनुपर्छ । यसैगरी महालेखा परीक्षकको कार्यालयलाई पनि सक्रिय तुल्याउनुपर्छ । साथै आन्तरिक र बाह्य लेखापरीक्षणमा देखिएका बेरुजु शीघ्रातिशीघ्र फछर्छोट गर्ने अनुशासन कायम गर्नुपर्छ । बजेट निर्माण गरेपछि

सो को प्रभावकारी कार्यान्वयन अनिवाय सर्त हो । यसमा सबैलाई जिम्मेवार तुल्याउन बजेट निर्माण र कार्यान्वयनसम्बन्धी छुट्टै ऐन जारी गर्नुपर्छ ।

बजेटका सन्दर्भमा सर्वाधिक प्रयोग हुने शब्दावली र तिनको परिभाषा :

बजेट	सरकारको वार्षिक आयव्ययको अनुमान
पूँजीगत बजेट	बजेट खर्च भएपछि पूँजी निर्माण हुने, पूर्वाधार निर्माण भै आयआर्जन हुने, लगानीको प्रतिफल उपलब्ध हुने ।
चालु खर्च	खर्च भएर जाने रकम ।
वित्त बजेट	सरकारले सावँ ब्याज बुझाउन विनियोज गरेको रकम ।
आ.व.	आर्थिक वर्ष, साउन १ गतेबाट आरम्भ हुने र असार मसान्तको दिन समाप्त हुने ।
विनियोजन	कुनै निकाय वा कार्यक्रममा लागि छुट्याइएको रकम ।
रकमान्तर	एउटा शीर्षक वा उपशीर्षकबाट अर्को शीर्षक र उपशीर्षकमा बजेट सार्ने काम ।
स्रोतान्तर	खर्च गर्न तोकिएको स्रोतबाट रकम उपलब्ध नभएको अवस्था अर्को स्रोतबाट रकम प्राप्त गरी खर्च गर्ने विधि ।
बजेट फ्रिज	कुनै कामका लागि छुट्याइएको रकम सोही आर्थिक वर्षमा खर्च नभएमा अर्को वर्ष सो बजेट नसर्ने कार्यलाई बजेट फ्रिज भएको भनिन्छ ।
अर्थ विधेयक	कर लगाउने वा सञ्चित कोषबाट खर्च गर्ने वा ऋण लिने वा राजस्व असुली गर्ने वा यी सबै काम गर्ने प्रयोजनका लागि निर्मित विधेयक ।
अध्यादेश	संसदको अधिवेशन नभएका बखत तत्काल केही गर्न आवश्यक भएमा मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट जारी हुने कानून ।
सञ्चित कोष	सरकारको सबै प्रकारको आम्दानी एकै स्थानमा रहने कोष ।
पेशकी खर्च	संसदमा बजेट विचाराधीन रहेको अवस्थामा एक तिहाइ रकम खर्च गर्न पाउने व्यवस्था ।
उधारो खर्च	प्राकृतिक कारण वा बाह्य आक्रमणको आशङ्का वा अन्य कारणले सङ्कट परेका बखत विवरण खुलाउन अव्यावहारिक हुने अवस्थाको खर्च ।
खर्च कटौती प्रस्ताव	अर्थमन्त्रीले संसदमा पेश गरेको बजेटको कुनै शीर्षकको खर्च रकमलाई घटाई एक रूपियौं कायम गरियोस् भनी सरकारी नीतिमाथि असहमति प्रकट गर्न प्रस्तुत गरिने प्रस्ताव ।
दुई सदन	नेपालमा सङ्घमा प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा गरी दुई सदन रहेका छन् । प्रदेशमा भने एउटा मात्रै सभा छ ।

वैदेशिक सहायता	नेपालले कुनै मुलुक वा संस्था (विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंकलगायत) सँग हासिल गर्ने अनुदान, ऋण, प्राविधिक सहयोग र वस्तुगत सहायतालगायतको सहयोग ।
तीन तहका सरकार	सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तह (स्थानीय सरकार)
तीन तहका सरकारको अनुदान	सङ्घले प्रदेश र स्थानीय तहलाई समानीकरण अनुदान, समपूरक अनुदान, सशर्त अनुदान र विशेष अनुदान प्रदान गर्छ । प्रदेश सरकारले पनि स्थानीय तहलाई यी चार प्रकारको अनुदान प्रदान गर्छ ।
आर्थिक सर्वेक्षण	नेपाल सरकारले राजस्व र व्ययको अनुमान प्रस्तुत गर्नुपूर्व मुलुकको आर्थिक स्थितिको चित्र सङ्घीय संसदमा प्रस्तुत गर्ने दस्तावेज ।
अन्तर सरकारी वित्त परिषद्	तीन तहका सरकार बिच अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापनका विषयमा आवश्यक परामर्श तथा समन्वय गर्न सङ्घीय अर्थमन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन गरिने संयन्त्र ।
शोधभर्ना	विदेशी सहयोगको प्रतिबद्धतामा सञ्चालित आयोजनामा नेपाल सरकारले आफ्नो स्रोतबाट खर्च गरेको रकम शोध भर्ना माग्ने प्रणाली ।
खर्च मिनाहा	कुनै रकम खर्च भएपनि आवश्यक कागजात जुटाउन नसकिएको अवस्थामा खर्चको औचित्य पुष्टि हुने देखिएमा तोकिएको हदसम्मको रकमको बेरुजु माफी मिनाहा गर्ने प्रणाली ।
आर्थिक श्रेता	सरकारी निकायले गरेको खर्चको सम्पूर्ण कागजातसहितको अभिलेख विवरण ।
दिगो विकासका लक्ष्यहरू	संयुक्त राष्ट्र सङ्घले आगामी सन् २०३० सम्म हासिल गर्ने गरी जारी गरेको १७ ओटा लक्ष्यहरू, जसलाई नेपाल सरकारले पनि लागु गरेको छ । यसलाई प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट पनि लागु गर्नुपर्छ ।

- श्री कृष्णहरि बास्कोटा पूर्व अर्थ सचिव हुनुहुन्छ ।

लैङ्गिक समानता र समावेशीकरण

बिन्दा पाण्डे (पिएचडी)

पृष्ठभूमि (विषय प्रवेश)

राजनीतिमा महिला सहभागिताको दृष्टिकोणबाट नेपाल दक्षिण एसियामा नै उदाहरणीय रूपमा स्थापित छ । यो उपलब्धिको पृष्ठभूमिमा तत्कालीन सांसद विद्यादेवी भण्डारीको प्रस्ताव र कमला पन्त, एनपी साउद र नवराज सुवेदीको समर्थनमा महिला अधिकारको सन्दर्भमा अगाडि सारिएको र २०६३ जेठ १६ गते संसदबाट सर्वसम्मत रूपमा पारित भएको जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव कोशे ढुङ्गा बनेको छ (संसद सचिवालय, २०६३) । त्यही प्रस्तावका आधारमा संविधान सभाको निर्वाचनमा सबै दलले कम्तीमा एकतिहाइ महिला उम्मेदवार उठाउनै पर्ने व्यवस्था गरियो (अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ६३-५) र नेपालको संविधान (२०७२) पारित हुँदा सबै राष्ट्रिय दलका तर्फबाट सङ्घीय संसद र प्रदेश सभामा कम्तीमा एकतिहाइ महिला सहभागिता गराउनै पर्ने प्रावधान राखियो (संविधान २०७२, धारा, ८४-८ र १७६-९) ।

राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन (२०७३)को दफा १५-३/४ मा राजनीतिक दलको कार्यकारी समितिमा अन्य समुदायको हकमा सदस्यको अनुपातमा र महिलाको हकमा कम्तीमा एकतिहाइ सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ, जुन प्रावधान निर्वाचन आयोगमा दल दर्ताको मापदण्ड बन्यो । त्यसैकारण पनि त्यसपछि दर्ता भएका र २०७८ मा महाधिवेशन सम्पन्न गरेका अधिकांश राजनीतिक दलले आफ्नो संरचनामा त्यसैअनुसार महिला सहभागिता गराएका छन् तर दलको नीति निर्माण गर्ने अन्तिम निकाय (सचिवालय/कार्य सम्पादन समिति/स्थायी समिति/पोलिटब्युरो आदि) मा त्यो कुराको सम्बोधन हुन सकेको छैन ।

स्थानीय तह निर्वाचन ऐन (२०७३)को दफा १७-४ अनुसार पालिकाको निर्वाचनमा हरेक दलले प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एकजना महिला उमेदवार दिनेपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ । उक्त प्रावधानअनुसार

२०७४ को पहिलो निर्वाचनमा १८ जना महिला प्रमुख र ७१४ जना उपप्रमुख निर्वाचित भएका थिए । तर त्यही दफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा उल्लेखित "यदि कुनै दलले एकजना मात्र उम्मेदवार दिएमा यो प्रावधान लागु हुने छैन" भन्ने कानुनी छिद्र देखाउँदै २०७९ मा भएको निर्वाचनमा गठबन्धनको नाममा १६३ पालिकामा प्रमुख र उपप्रमुख दुवै पदमा पुरुष निर्वाचित हुने अवस्था बनाइयो । पालिकाको प्रमुखमा जम्मा २५ जना मात्र महिला निर्वाचित भएका छन् भने सबैभन्दा आधारभूत तहको कार्यकारी पद ६७४३ वडाध्यक्षमा महिलाको सङ्ख्या ६९ जना छ (निर्वाचन आयोग, २०७९) । संविधानमा उल्लेखित प्रगतिशील कार्यान्वयन (धारा ५४) भन्ने प्रावधानलाई राजनीतिक दलहरूले अन्देखा गरेको अवस्था रहयो ।

कर्मचारीतन्त्रलाई समावेशी बनाउनका लागि ४५ प्रतिशत पदलाई १०० प्रतिशत मानेर एकतिहाइ महिलाका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरियो । त्यसो गरिरहदा महिलाबिचमा पनि विविधता छ भन्ने कुरालाई ध्यान दिन नसकिएको कुरा अनुभूत गर्दै आरक्षणको हरेक समूहअन्तर्गत नै आधा सङ्ख्यामा महिला आरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्दछ भन्ने संसदमा प्रस्तुत विधेयकमाथि छलफलमा आए पनि पारित हुन सकेको छैन । संविधान (धारा ३८-४) मा राज्यका सबै निकायमा समावेशी सिद्धान्तको आधारमा समानुपातिक सहभागिताको प्रावधान राखिए पनि यो मर्म र भावनाको अभै सम्बोधन भएको छैन । संविधानका धाराहरूको विश्लेषण गर्दै नया व्यवस्था गर्नुपर्ने र संशोधन गर्नुपर्ने कानुनको पहिचान गरी त्यसअनुसारका र नीति र कानुन बनाउने कामलाई नवनिर्वाचित संसदले प्राथमिकतामा राखेर कार्य गर्न जरूरी छ । साथै बनेका कानुनहरूको कार्यान्वयन राज्यका निकाय, राजनीतिक दल र अन्य सङ्घसंस्थाहरूमा कसरी भएको छ र साधन स्रोतको विन्यास, त्यसमाथिको पहुँच तथा नियन्त्रणमा समन्याय कायम गर्ने काममा तीनै तहको जननिर्वाचित संस्थाहरू संवेदनशील रूपमा क्रियाशील हुन आवश्यक छ ।

लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणमा सरकारको भूमिका तथा प्राथमिकता

कानुन निर्माणको मुख्यथलो संसद हो भने कार्यान्वयनको जिम्मेवार निकाय कार्यपालिका हो । सङ्घीयतामा गइसकेपछि राष्ट्रिय तहको नीति र कानुन निर्माणको मुख्य थलो सङ्घीय संसद भए जस्तै त्यससँग नबाफिने गरी आफ्नो प्रदेश र पालिका तहको आवश्यकताअनुसार थप नीति र कानुन निर्माण प्रदेश सभा र पालिकास्तरीय सभाबाट बनाइन्छ । राज्यका तीनै निकायले बनाएका नीति र कानुन कार्यान्वयनको जिम्मेवारी तहगत रूपमा पालिका, प्रदेश र सङ्घीय तीनैओटा सरकारको दायित्व र कर्तव्य बन्दछ । बनेका कानुनअनुसार काम भइरहेको छ वा छैन, छैन भने किन छैन, भन्ने अनुगमनको दायित्व तहगत रूपमा जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाको हो । कार्यान्वयनको क्रममा कुनै समस्या देखिएमा त्यसको समाधानको लागि सम्बन्धित निकायलाई आवश्यकताअनुसार लिखित वा मौखिक रूपमा निर्देशन दिनुका साथै आवश्यक सहजीकरण गर्ने अधिकार पनि तहगत रूपमा संसद वा सभासँग हुन्छ ।

नीति र कानुन नबनेकै कारण काममा समस्या भएको हो त्यसको पहिचान गरी र समाधानको उपायका लागि सरोकारवाला समुदाय र सरकारी निकायसँग समेत छलफल गरी सहजीकरणको काम संसदीय समितिबाट गर्न सकिन्छ । अभै बृहत् रूपमा ती समस्याको बारेमा छलफल गर्न आवश्यक भएमा विभिन्न प्रस्ताव दर्ता गरी संसद/सभामा छलफल गरी सरकारलाई निर्देशन दिन सकिन्छ । जनसरोकारका यस्ता

विषयमा छलफल गर्न जनप्रतिनिधिहरू हरदम क्रियाशील हुन जरूरी छ र संसद/सभाले दिएको निर्देशन कार्यान्वयनलाई सरकारले गम्भीरतापूर्वक लिन आवश्यक छ । जुन कुरा विगतमा फितलो देखिएको छ ।

तहगत रूपमा कुरा गर्दा पालिका तहका प्रतिनिधिको सिधै नागरिकसँग सम्पर्क हुने हुँदा समुदायमा विद्यमान लैङ्गिक होस् वा वर्गीय या जातीय सबै किसिमका विभेद र असमानताका प्रत्यक्ष साक्षी पालिका तहका जनप्रतिनिधिहरू हुन् । समुदायमा विद्यमान कुनै पनि विभेद र असमानताको अन्त्यको लागि पालिकाको जनप्रतिनिधिले समाजमा रहेका सकारात्मक सोच राख्ने नागरिक, समुदाय, सङ्घसंस्थासमेतलाई साथमा लिएर रूपान्तरणका लागि हातेमालो गर्दै आवश्यक नीतिगत निर्णय गराएर कार्यान्वयनमा जान सक्दा सहज रूपमा नतिजामा पुग्न सकिन्छ ।

उदाहरणका लागि बाबु वा आमाको पहिचानको अभावमा विगत पाँच वर्षमा ३१५ बालबालिकाको जन्म दर्ता हुन नसकेको आवेदन बालअधिकार परिषद्मा परेको समाचार आएको छ (कान्तिपुर २०७९ पौष २)^१ । जुन संविधानको धारा ३१-१ विपरीत छ । अंशबण्डा गर्दा अभै पनि विवाहित छोरी विरुद्ध विभेद गरिएका घटनाहरू आउन थालेका छन् । हिसामा परेका महिलाले न्यायिक समितिमा उजुरी गरेपछि उजुरीको छिनोफानो नहुन्जेल बस्ने सुरक्षित आवासको व्यवस्था बहुसङ्ख्यक पालिकासँग छैन । कतिपय सन्दर्भमा अभै पनि जातीय र शारीरिक अवस्थाको आधारमा गरिने छुवाछुत कायम छ । पालिकाको अधिकार क्षेत्रमा रहेको श्रमिक पञ्जीकरण गरी श्रमिक परिचयपत्र दिने प्रक्रियाको सुरुवात भएको छैन । जसका कारण विपन्नताको आधारमा पाउनुपर्ने सेवा सुविधा सम्बन्धित पक्षसम्म पुग्न सकेको छैन । किसान, विदेशबाट फर्किएका श्रमिकलगायतको पक्षमा बनेका नीतिअनुसारको सहयोग र सहूलियत सम्बन्धित व्यक्ति वा समूहको पहुँचसम्म पुग्न सकेको छैन । जसका कारण सम्बन्धित समुदायले विभेद र असमानता भोग्न परेको अवस्था छ । यस्ता विषयमा समानता र समावेशिता सम्बन्धित नीति नै बनाएर कार्यान्वयनमा पहल लिनुपर्दछ ।

प्रदेश सभा र सरकारले पालिका र सङ्घीय तहबिच समन्वय गरी सहकार्यको लागि पुलको काम गर्नुपर्दछ । समुदाय तहमा भएका चालचलन, मूल्यमान्यता र व्यवहार अनि सङ्घीय तहबाट बनेका नीति र कानूनबिचको तालमेलको परीक्षण गरी विभेद र असमानता हटाउने कार्यमा प्रगतिशील मान्यताअनुसार थप नीति र कानून निर्माणमा सङ्घीय तहलाई व्यावहारिक सुझाव र सल्लाह दिने भूमिका प्रदेशले निर्वाह गर्न सक्दछ । साथै बनेका नीति र कानून कार्यान्वयनमा स्थानीय तहमा सहजीकरण गर्दै जनअपेक्षा र आवश्यकताअनुसार सुधारको लागि उत्प्रेरकको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । विगतमा यस किसिमको समन्वयमा कमी रहेको कुरालाई आगामी दिनमा ध्यान दिन आवश्यक छ ।

सङ्घीय प्रणालीमा सङ्घीय तहको मुख्य काम समग्र मुलुकलाई संविधानको मर्म र भावनाअनुसार अगाडि बढाउन आवश्यक नीति र कानून निर्माण गर्नु हो । साथै बनेको नीति र कानूनलाई नागरिक तहसम्म सम्प्रेषण गर्ने उचित र सहज उपाय र विधि पहिचान गरी कार्यान्वयनमा सहजीकरणको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । संविधानको धारामा टेकेर समय र समाजको माग, चाहना र आवश्यकताको विश्लेषणका

1 <https://ekantipur.com/news/2022/12/17/167123779149484749.html>, बालबालिका जसलाई राज्यले चिन्दैन

आधारमा नीति र कानून परिमार्जन सङ्घीय संसदको निरन्तर काम हो । जसले गर्दा नीति र कानून गतिशील दस्तावेज हुन भन्ने सच्चाइ स्थापित हुनेछ । साथै बनेको नीति र कानून कार्यान्वयनमा सङ्घीय संसद र सांसद तहगत रूपमा सरकार र नागरिकसम्म पहरेदारी गर्दै अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गर्न सक्दा समाजको प्रगतिशील रूपान्तरण गर्न सहज हुन सक्छ । साथमा आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रान्तर्गत मौलिक हकको कार्यान्वयन र पूर्वाधार विकासको सन्दर्भमा चासोका साथ तहगत समन्वय र सहकार्यको संस्कार स्थापित गर्ने काममा भौगोलिक प्रतिनिधिले गर्ने पर्दछ । पूर्वाधारको विकासमा समेत समुदायको सशक्तीकरणको दृष्टिकोणबाट उपलब्धिको उपभोग र उपयोगमा लैङ्गिक, जातीय र वर्गीय आधारमा सबैको समान पहुँच र नियन्त्रण कायम गर्ने विषयमा ध्यान पुग्नु आवश्यक छ ।

समाजको सशक्तीकरण, विकास र समृद्धिको अभियानमा सरकार र जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाबिच तहगत रूपमा समझदारी, समन्वय र सहकार्यबाट अगाडि बढ्न सक्दा मात्र नेपाली नागरिकको चाहना र आवश्यकताको सही रूपमा सम्बोधन हुन सक्छ । सङ्घीय प्रणालीप्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक र कार्यान्वयन सफल हुनेछ । संविधानको मर्म र भावनाको कदर हुनेछ । समग्रमा भन्दा श्रमको मर्यादा, नागरिकको सम्मान, विविधताबिचको एकता र राष्ट्रको समृद्धि नागरिकबिचको सद्भाव र सद्विचारबाट प्राप्त हुँदै जानेछ ।

सामाजिक न्यायका पक्षमा राज्यको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष न्यायपालिका हो । जसले संविधानअनुसार मुलुक चले/नचलेको विषयमा अनुगमनकारी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । समाजमा धुमिल अवस्थामा रहेका कतिपय विषयलाई सतहमा ल्याएर मूलधारमा स्थापित गर्ने काममा राज्यको चौथो अङ्गको रूपमा सञ्चार जगतले भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्दछ । लैङ्गिक समानता, समावेशिता र सहभागिताको उद्देश्य, मापदण्डलगायत कतिपय सन्दर्भमा सैद्धान्तिक रूपमा थप स्पष्ट गर्दै यसको मर्मको गहिराइमा पुग्न राज्यका सबै तह र क्षेत्रले निरन्तर काम गर्न आवश्यक छ भन्ने कुरा व्यवहारमा देखिँदै आएको छ ।

लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणसाग सम्बन्धित नीतिगत संस्थागत र कानुनी व्यवस्था

नेपालको सामाजिक आन्दोलनले शताब्दी पार गरिसकेको छ । भोजपुरबाट योगमाया न्यौपानेको अगुवाइमा विस १९७३ बाट सुरु भएको सामाजिक न्यायको अभियान समयसँगै लैङ्गिक, जातीय र वर्गीय समानता प्राप्तिको मागहरूको उठान गर्दै अगाडि बढ्यो (पाण्डे, २०७६) । राणा शासनको अन्त्य र बहुदलीय शासन प्रणालीको स्थापनाको आन्दोलनको क्रममा जनतामा चेतना र परिवर्तनप्रतिको आत्मविश्वासको निरन्तर विकास भयो । राजनीतिक प्रणाली कहिले अग्रगामी र कहिले पश्चगामी हुने क्रम चलि नै रह्यो तर युवाहरूमा जागेको चेतनाका कारण न्याय प्राप्तिको दिशामा जारी रहेको क्रियाशीलताको परिणाम २०४६ सालको जनान्दोलनबाट बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापित हुन सक्यो । जुन सामाजिक न्यायसहितको समाज निर्माणको पक्षमा रूपान्तरण र समावेशी राष्ट्र प्राप्तिको लक्ष्यसहित सबै जाति, वर्ग र लैङ्गिक समुदायका साथमा राजनीतिक शक्तिको अगुवाइमा सम्भव भएको थियो भन्ने सच्चाइलाई हाम्रो स्मरणमा राख्नुपर्दछ ।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनले समाजमा केही परिवर्तनहरू अवश्य भए तर जुन तहमा राजनीतिक दलहरूले जनतामा बाँडेका सपना र अपेक्षा जगाएका थिए, वास्तविकता त्यस्तो हुन सकेन । त्यसले कसैमा नैराश्यता देखिन थाल्यो भने कसैमा आक्रोश । त्यही द्विविधालाई चिर्दै सामाजिक न्याय, समावेशी सहभागिता, राज्य शक्तिको विकेन्द्रीकरणलगायतका मागसहितको जनसङ्घर्षले जनान्दोलनको आँधी पैदा गर्‍यो । पटकपटक प्रजातन्त्रमाथि धावा बोल्ने राजतन्त्रको नै अन्त्य गरिदियो । जनतामा समान हैसियतको नागरिक हुन पाउने आशा जगायो । त्यही जगमा उभिएर संविधानको मस्यौदा बन्दै थियो । त्यस क्रममा फरक सोच र हैसियतमा रहेका वर्ग र समुदायका बिचमा रसाकस्सी नै चल्यो । अन्ततः संविधानको मस्यौदामा विगतमा किनारामा पारिएका जाति, वर्ग, क्षेत्र र लैङ्गिक समुदायलाई मूलधारमा ल्याउने सोचसहितको प्रावधान समेटियो तर संविधान घोषणाबिना नै सभा विघटन भयो ।

दोस्रो संविधान सभा (२०७०) ले पहिला कै मस्यौदामा टेकेर काम अगाडि बढायो । २०७२ असोज ३ गते घोषणा गरिएको संविधानको प्रस्तावनामा नै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सडकल्प गरियो । तर, प्रस्तावनासँग नै बाकिने गरी नागरिकता, पारिवारिक काममा सबैको सहकार्यको संस्कारको विकास, प्रजनन अधिकार जस्ता लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट सारभूत समानताका पक्षमा पहिला समावेश गरिका केही प्रावधानलाई हटाइयो । जुन लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट त्रुटिपूर्ण छ ।

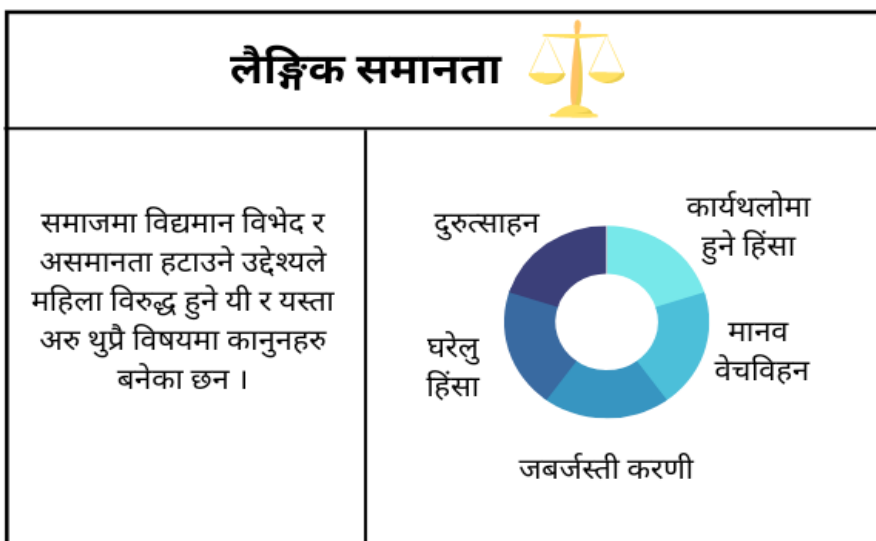
मौलिक हकअन्तर्गत समानताको हक (धारा १८) मा कानूनको दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुने, समान कामको समान पारिश्रमिक, पौत्रक सम्पत्तिमा सबै सन्तानको समान हक र कुनै पनि आधारमा कसैमाथि पनि भेदभाव नगरिने कुरा उल्लेख समेटियो । लैङ्गिक आधारमा उठान हुँदै आएका वंश, अंश, समानुपातिक सहभागिता, सम्पत्ति र पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक र महिलाका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने कुरा मौलिक हकका रूपमा स्थापित भयो । लैङ्गिक हिसाका पिडकलाई कडा कानुनी सजाय मात्र हैन, पीडितले क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने प्रावधान स्थापित भयो (धारा ३८) ।

श्रमको क्षेत्रमा सबै कामलाई मर्यादित बनाउने (धारा ३४) र घरायसी कामलाई समेत राज्यको आयमा गणना गर्ने व्यवस्था (धारा ५१-ज-४) ले परम्परागत रूपमा महिलाको भनिदै र गरिँदै आएको घरायसी सेवामूलक श्रम समेतलाई समेटियो । जातीय आधारमा विभेद गर्न नपाउने मात्र हैन, त्यसलाई अपराध करार गर्दै कानूनले कडा सजायको व्यवस्था गर्दै (धारा ४०), हरेक बालबालिकाको पहिचानको हक हुने (धारा ३९)लगायतका विषयहरू मौलिक हकका रूपमा स्थापित भए । राज्यका निकायमा किनारामा पारिँदै आएको सबै समुदायलाई समेटनुपर्ने व्यवस्था गरियो (धारा ४२) । यी सबै प्रावधानहरू सामाजिक न्याय र समानताको पक्षमा भएका ऐतिहासिक उपलब्धिहरू हुन् ।

उल्लेखित धाराहरूमा टेकेर काम गर्न चाहेमा सम्भव छ भन्ने कुरा भरखरै कास्की जिल्ला अदालतले दिएको फैसलालाई एउटा उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । पोखरा बाटुलेचौरका मोहन सुनारको भाइको निधनमा २०७६ चैत्र २७ गते सार्वजनिक किरिया भवनको चावी माग्दा जातीय विभेदको आधारमा

गालीगलौज गरेको विरुद्धमा २०७७ वैशाख १४ गते दिइएको जाहेरीमा जिल्ला अदालत कास्कीले गालीगलौज गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्ष कैद र पचास हजार जरिवानाको फैसला गरेको छ (कान्तिपुर २०७९ मंसिर १९)^२ । त्यसैगरी लेखनाथ नगरपालिकाको वडा २४ को दलित महिला जनप्रतिनिधिमाथि आफैँसँग निर्वाचित भएको वडाध्यक्षबाट गरिएको विभेदपूर्ण व्यवहार विरुद्ध दिइएको उजुरीका आधारमा गिरफ्तार गरि न्यायको दायरमा ल्याएको घटनाले हिजो विभेद सहन बाध्य समुदाय अब कानुनी रूपमा न्यायको ढोका खोल्न सक्षम हुँदैछन् भन्ने नजिर स्थापित हुँदैछ ।^३

मौलिक हकमा समावेश संवैधानिक प्रावधान कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सबै कानून तोकिएको समयमा बन्न सकेका छैनन् । उदाहरणको लागि महिला हक (धारा ३८) कार्यान्वयनका लागि ४२ ओटा भन्दा बढी कानूनहरू संशोधन गरिनुपर्ने देखिएको छ (जुरी नेपालको अध्ययन, २०७८) । तर, कतिपय विषयमा भने संविधानको प्रावधानको प्रगतिशील व्याख्यासहित कानूनहरूमा अग्रगामी व्यवस्था पनि गरिएका छन् । मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४ ले कतिपय विषयको सम्बोधन गरेको छ । अधिकांश महिला श्रमिक संलग्न रहेको घरेलु सहायकका रूपमा गरिने कामलाई पालिकामा दर्ता गर्नुका साथै न्यूनतम कानुनी संरक्षण दिने व्यवस्था गरेको छ (दफा ६४४) । पैतृक सम्पत्तिमा समान हक (परिच्छेद १०), सन्तानले आमा वा बाबु वा दुवैको थरका आधारमा नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने (दफा १११)लगायतका व्यवस्थालाई सकारात्मक पहलका रूपमा लिन सकिन्छ ।

त्यसैगरी, मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ ले महिलामाथि अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार गर्न नहुने भन्दै महिनावारी र सुत्केरी अवस्थामा गरिने विभेदलाई समेत अपराधीकरण गर्दै सजायको व्यवस्था गरेको छ (दफा १६८) । विवाहसम्बन्धी कसुरअन्तर्गत बहुविवाहलाई वदरयोग्य बनाएको छ (दफा १७५) । नेपाली समाजमा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट यो महत्त्वपूर्ण व्यवस्था हो । त्यसैगरी समाजमा विद्यमान विभेद

२ <https://ekantipur.com/news/2022/12/05/167024917643742918.html>, किरियापुत्रीमाथि जातीय विभेद गर्नेलाई एक वर्ष कैद, ५० हजार जरिवाना

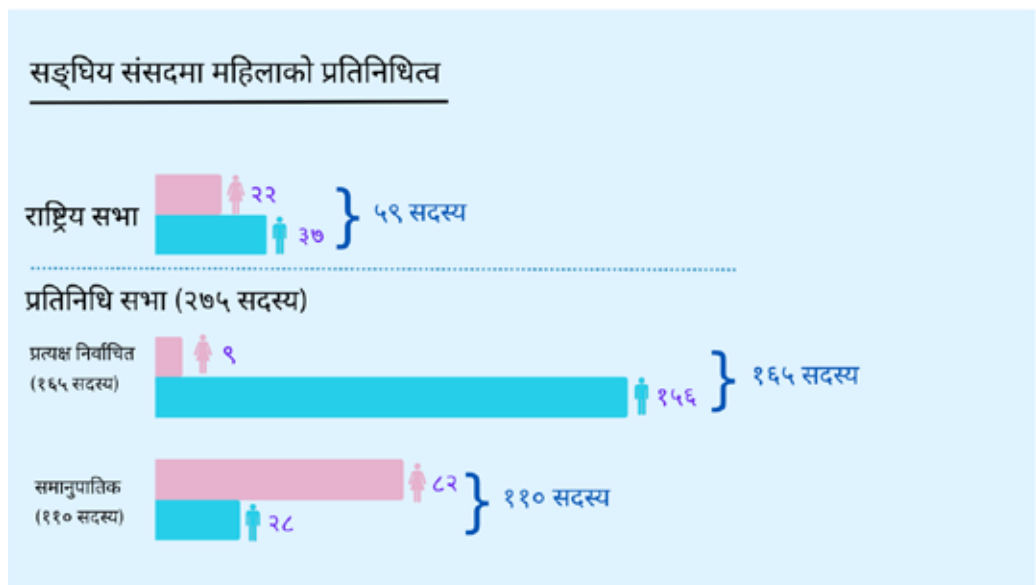
३ <https://www.gandaknews.com/2023/01/10/107061/>। वडासदस्यलाई जातीय विभेद गरेको आरोपमा पोखरा २४ का वडाध्यक्ष पक्राउ

र असमानता हटाउने उद्देश्यले महिला विरुद्ध हुने दुरुत्साहन, घरेलु हिंसा, कार्यथलोमा हुने हिंसा, मानव बेचबिखन, जबर्जस्ती करणीलगायतका विषयमा यी र यस्ता अरु थुप्रै कानूनहरू बनेका छन् । तर यी प्रावधानहरूको प्रचार व्यवस्थित रूपमा नागरिक तहसम्म हुन सकेको छैन । कानून कार्यान्वयनको जिम्मेवार निकाय र अधिकारीहरू नै कतिपय सन्दर्भमा अनविज्ञ रहेको पाइन्छ भने जानकारहरूमै पनि सोच परिवर्तन गर्न नसक्दा कानूनको सहज उल्लङ्घन गर्ने प्रवृत्तिको पूर्णतः अन्त्य भएको छैन । अनि बनेका कानूनको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा व्यवस्थित अनुगमन हुन सकेको छैन । परिणाम अझै पनि यी कानुनी व्यवस्थाहरूको सहज कार्यान्वयन नहुँदा आम रूपमा महिलाहरूले न्यायको अनुभूति गर्न पाएका छैनन् ।

समाजमा विद्यमान विभेद, असमानता, कुसंस्कार र कुसंस्कृति हटाउने सन्दर्भमा राज्यका निकाय, उच्च पदस्थ, राजनीतिक नेतृत्वदेखि नागरिक अभियन्तासम्म उदाहरणीय र अनुकरणीय बनिदिए कानुनी प्रावधान जीवन्त र कार्यान्वयन प्रभावकारी हुनेछ । सामाजिक रूपान्तरणको प्रक्रियाले गति लिनेछ । विभेदको अन्त्य र समानतामा आधारित न्यायिक समाज निर्माणको लक्ष्यले मूर्तता पाउनेछ ।

सहभागिता, प्रतिनिधित्व र नेतृत्व

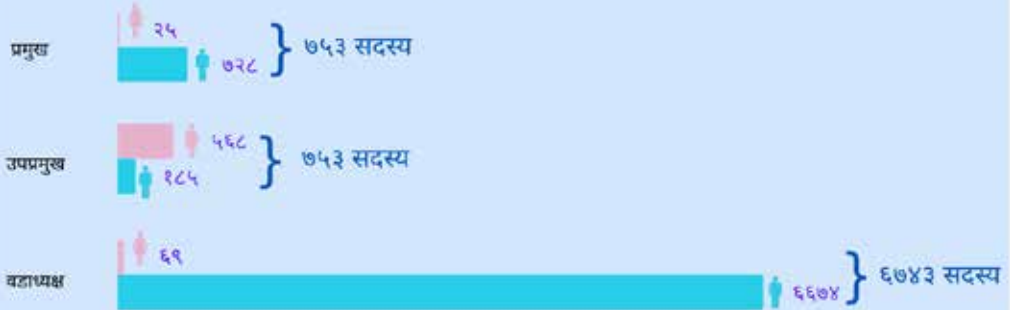
विविधतायुक्त समाजको विकास र समृद्धिको आधार राज्यका सबै निकायमा सन्तुलित सहभागिता र समान व्यवहार हो । उक्त कुरालाई संविधानले अङ्गीकार गरेको छ । अहिलेसम्मको अवस्था हेर्दा लैङ्गिक भनी वा जातीय र क्षेत्रिय आधारमा कानूनले अनिवार्य गरेको न्यूनतम सहभागितालाई

अधिकतमको रूपमा व्यवहार गरिनु राजनीतिक नेतृत्वको असंवेदनशीलता भन्न सकिन्छ । यसको टड्कारो उदाहरण सङ्घीयताअन्तर्गतको दोस्रो निर्वाचनलाई नै लिन सकिन्छ । स्थानीय तहको निर्वाचनमा महिला

सङ्घीय संरचनामा महिलाको प्रतिनिधित्व

स्थानीय तह (८२५९ सदस्य)

प्रदेश सभा (५५० सदस्य)

सहभागिताको विषयलाई सदनदेखि सडकसम्म नागरिक समाजदेखि कानूनका विज्ञसम्मले गम्भीरतापूर्वक उठाए तर सङ्घीय र प्रदेश तहको प्रत्यक्ष निर्वाचनमा पनि महिला उम्मेदवारी दिने कुरामा कुनै दलमा उदारता देखिएन । किनारामा पारिएका अन्य समुदायको अवस्था पनि उस्तै रह्यो । राष्ट्रिय दलका तर्फबाट २०७४ को निर्वाचनमा पनि एकदम कम उम्मेदवारी दिइयो । परिणाम पहिलो हुने जिल्ला (प्रत्यक्ष) प्रणालीअन्तर्गत निर्वाचित हुने महिलाको सङ्ख्या सङ्घीय तहमा ६ जना र प्रदेशमा १७ जना थिए । यस पटक पनि उम्मेदवारी नै न्यून रह्यो । परिणाम प्रत्यक्षतर्फ निर्वाचित हुने महिलाको सङ्ख्या प्रतिनिधि सभामा ९ र प्रदेशमा १४ जना मात्र रह्यो (निर्वाचन आयोग, २०७९)। दुवै तहको सभामा संविधानले बाध्य पारेको एकतिहाइ महिला सहभागिता समानुपातिक प्रणालीबाट पुऱ्याइयो । जसकाकारण सम्बन्धित समुदायबाट समानुपातिक सूचीको माध्यमबाट निर्वाचित हुनुपर्ने पुरुषको सहभागिता शून्य प्राय हुन पुगेको छ । यसरी अन्तत फेरि पनि किनारामा पारिएका समुदायको हक हरण हुनु सोचनीय विषय हो । कर्णाली प्रदेशबाहेक सबै प्रदेश र सङ्घीय तहको सभामुख सबै पुरुष निर्वाचित गरिए । सातौँओटा मुख्यमन्त्री एउटै जातीय र लैङ्गिक समूहका छानिए । सङ्घीय तहमा प्रधानमन्त्रीको कुरै छाडौँ, चारओटा उपप्रधानमन्त्री

बनाउँदासमेत एकजना महिला रहेनन् । असमावेशिताको यो दृष्यले हर व्यक्तिको न्यायिक आँखा बिभाउनु स्वाभाविकै हो ।

सङ्घीय प्रणालीअन्तर्गत तहगतको निर्वाचनमा तहगत रूपमा लैङ्गिक सहभागिता							
क्र.सं.	निर्वाचित संस्था	२०७४			२०७९		
		महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
१.	प्रतिनिधि सभा (समानुपातिक)	८४	२६	११०	८२	२८	११०
	प्रतिनिधि सभा (पहिलो हुने)	६	१५९	१६५	९	१५६	१६५
२.	प्रदेश सभा (समानुपातिक)	१७२	४८	२२०	१७५	४५	२२०
	प्रदेश सभा (पहिलो हुने)	१७	३१३	३३०	१४	३१६	३३०
३.	स्थानीय तह (प्रमुख)	१८	७३५	७५३	२५	७२८	७५३
४.	स्थानीय तह (उपप्रमुख)	७१४	३९	७५३	५६८	१८५	७५३
५.	स्थानीय तह (बडाध्यक्ष)	६२	६६८१	६७४३	६९	६६७४	६७४३

अर्कोतर्फ समानुपातिक सूची तयार गर्ने स्पष्ट मापदण्ड र दलहरूभित्र लोकतान्त्रिक प्रक्रिया नअपनाउँदा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमाथि नै आम रूपमा प्रश्न उठ्न थालेको छ । दलहरू विचार र सिद्धान्तबाट टाढा हुँदै जाने र सत्ता प्राप्त नै निर्वाचनको प्रधान मुद्दा ठानिने अवस्थाले समानुपातिक सूचीबाट सम्बन्धित समुदायको मुद्दाको प्रतिनिधित्वभन्दा पनि स्रोत र पहुँच हावी बन्ने कुराले राजनीतिमा विकृति बढ्दो छ ।

लैङ्गिक हिंसाको अवस्था

लैङ्गिक हिंसाको समाचारको निरन्तरता कहालीलाग्दो बन्दैछ । परिवारदेखि समाज र राज्यको तहसम्म अवस्था विकराल नै देखिन्छ । विगत तीन वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा लैङ्गिक हिंसामा उल्लेख्य भिन्नता आएको देखिँदैन । यसले देखाउँछ, यो समस्या नेपाली समाजमा कति कहालीलाग्दो अवस्थामा छ भन्ने कुरालाई मापन गर्न सकिन्छ ।

क्र.सं.	हिंसाको प्रकार	०७५/०७६	०७६/०७७	०७७/०७८
१	जबर्जस्ती करणी	२२३०	२१४४	२५३२
२.	ज.क. उद्योग	७८६	६८७	७३५
३.	बहुविवाह	१००१	७३४	८५२
४.	बालविवाह	८६	६४	८४
५.	बोक्सीको आरोप	४६	३४	६१
६.	अवैध गर्भपतन	२७	२९	२७
७.	जातीय छुवाछुत	४३	३०	३९
८.	अप्राकृतिक मैथुन	२४	२७	३६
९.	बाल यौन दुरुपयोग/बाल यौन दुर्व्यवहार	२११	२३२	२८१
१०.	मानव बेचबिखन ज.ज.क.	१५	०	१०
११.	अपहरण ज.ज.क.	४७	३४	६७
१२.	ज.ज.क. गरी कर्तव्य ज्यान	११	२	४
१३.	बालविवाह गरी ज.ज.क.	३	०	०
१४.	घरेलु हिंसा	१४७७४	११७३८	१४२३२
कुल जम्मा		१९३०४	१५७५५	१८९६०

यो अवस्थालाई राज्यको तीनै तहबाट सम्वोधन गरिनुपर्दछ भन्ने सोचका साथ सङ्घीय संसदको पहिलो अधिवेशनमा नै २०७४ चैत्र १२ लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणसम्बन्धी सबै दलको सहभागितामा साभा सङ्कल्प प्रस्ताव दर्ता गरिएको थियो । लामो रस्साकस्सीपछि मात्र दोस्रो अधिवेशनमा २०७५ भदौ ८ गते उक्त प्रस्तावमाथि छलफल भएको थियो । छलफलको क्रममा पनि दलहरूतर्फबाट पदाधिकारी तहको कुनै नेताको सहभागिता रहेन । त्यसपछि पनि हिंसा न्यूनीकरणका सम्बन्धमा जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव, विशेष समय र शून्य समयमा निरन्तर आवाज उठी नै रहे । समितिहरूमा पनि यसको विषयमा छलफलहरू भए । परिणाम केही थप कानून बने तर हिंसा न्यूनीकरणको विषयलाई राज्यका तीनै तह र राजनीतिक दलहरूले जुन रूपमा प्राथमिकतामा राखेर क्रियाशील हुन पर्थ्यो, त्यो तहको अनुभूति र गम्भीरता अभै पनि देखिएको छैन ।

गम्भीर प्रकृतिका यौनजन्य हिंसाको उजुरीको बारेमा हदम्याद राख्ने/नराख्ने बारेमा नाबालिग र जेष्ठ नागरिकको हकमा हदम्याद राख्न नहुने बारेमा राष्ट्रिय सभाबाट सर्वसम्मत रूपमा सङ्कल्प प्रस्ताव पारित

भयो । त्यसपछि सङ्घीय संसदको अन्तिम अधिवेशन (२०७९) मा यस सन्दर्भमा पेस भएको विधेयकमाथि दुवै सभामा गम्भीरतापूर्वक बहस भयो तर आम रूपमा नेतृत्व तहका पुरुष सांसदहरू हदम्याद नराख्ने प्रस्तावको विपक्षमा उभिए । नतिजा उजुरी गर्ने अवधि एक वर्षलाई तीन वर्ष बनाइयो । राष्ट्रिय सभा आफैँले पारित गरेको सङ्कल्प प्रस्ताव समेतको खिलापमा उभियो । नतिजा उजुरी गर्ने अवधि एक वर्षलाई तीन वर्ष बनाइयो । यो घटनाले संसदको मर्यादा र अभ्यासमाथि नै प्रश्न चिह्न खडा गरेको छ ।

राजनीतिक दलभित्रै छ हिंसा

दलीय प्रणाली अवलम्बन गरिएको शासन प्रणालीमा जवसम्म हिंसा विरुद्ध अभियानमा राजनीतिक दल आफैँ प्राथमिकतासहित उत्रदैन, समाजमा विद्यमान हिंसा कम हुने सम्भावना देखिँदैन तर रूपान्तरणको वाहक बन्नुपर्ने राजनीतिक दल आफैँमा हिंसामुक्त छैन भन्ने कुरा अध्ययनहरूले देखाएका छन् । उदाहरणका लागि पर्पर फाउन्डेसन नामको संस्थाले हालसालै सातै प्रदेशमा ४९२ जनाबिचमा गरेको अध्ययन प्रतिवेदनले भन्छ, ९१ प्रतिशत सहभागिले राजनीतिमा लैङ्गिक हिंसा रहेको बताएका छन् (पर्पल फाउन्डेसन, २०७९) । त्यसमध्ये ६१ प्रतिशतले आफैँ सम्बद्ध राजनीतिक दलभित्र सहकर्मीबाट नै हिंसा हुने कुरा बताएका छन् । यो सबैभन्दा विडम्बनाको पक्ष हो । यस विषयमा दलहरूको संवेदनशीलता कस्तो छ भन्ने बुझ्न यो नै पनि एउटा आधार हुन सक्छ । यो सोच र प्रवृत्ति फेरेर दलहरूलाई नै हिंसा विरुद्ध अभियानको अगुवाइ गर्न तयार नहुँदासम्म समाधान निस्कदैन । त्यो अवस्था कसरी बनाउने ? भन्ने बारेमा उपाय निकाल्नु आजको चुनौतीपूर्ण आवश्यकता हो ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अवधारणा, निर्माण र कार्यान्वयन

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अवधारणा विश्व महिला सम्मेलन, वेइजिङले तोकेका १२ ओटा क्षेत्रमा भएका उपलब्धिको पाँच वर्षको समीक्षा कार्यक्रमको सन्दर्भमा विकास भएको थियो । बजेटको सुनिश्चितता बिना लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणको उद्देश्य प्राप्त नहुने निष्कर्षका साथ लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन थालियो । लैङ्गिक समानताको लक्ष्यलाई केन्द्रमा राखेर योजनाबद्ध रूपमा आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता र उपलब्धिको समतामूलक वितरण र उपयोग हुने गरी बजेट तर्जुमा गरिनु लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट निर्माण प्रक्रिया हो (नेपाल सरकार, २०७२) । लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र तटस्थ गरी तीन भागमा बाँड्ने गरेको पाइन्छ । बजेटको लगानी र उपलब्धिको आधारमा ५० प्रतिशतभन्दा बढी लैङ्गिक समानताको लक्ष्यसँग जोडिएको कार्यक्रमलाई प्रत्यक्ष, ५० प्रतिशतभन्दा कम र २० प्रतिशतभन्दा बढी भएकोलाई अप्रत्यक्ष र २० प्रतिशतभन्दा कम भएकोलाई लैङ्गिक तटस्थ बजेट भनिन्छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट बनाउनु प्रारम्भिक पक्ष हो । मूल कुरा यसले दिने परिणाम हो, जसलाई आवधिक रूपमा अनुगमन र मूल्याङ्कनमार्फत परीक्षण गर्दै जानु प्रक्रियागत निरन्तरता हो । लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको लक्ष्यका रूपमा संस्थागत विकास, तथ्याङ्क व्यवस्थापन, मानव संशाधन विकास, लैङ्गिक समानता सम्बन्धी ज्ञानको विकास र विस्तार, शिक्षा र सञ्चार माध्यममार्फत यस अवधारणाको प्रवर्धनलगायत पर्दछन् । यी सबै लक्ष्य प्राप्तिको प्रक्रियामा सन्तुलित लैङ्गिक सहभागिताको अपेक्षा गरिन्छ । जसले महिलाको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिकलगायत सबै क्षेत्रमा क्षमता र

हैसियतको अभिवृद्धि हुन सकोस् । लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको परिणामको अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि सामान्यतया १०० अङ्क कार्यभारलाई पाँच भागमा बाँडेर हेर्ने गरिन्छ । जसमा नीति योजना निर्माणमा महिलाको सहभागितामा २०, महिला क्षमता विकासमा २०, उपलब्धि र लाभमा नियन्त्रण सुनिश्चिततामा ३०, आर्थिक पहुँच र नियन्त्रण विकासमा २० र कार्यबोभ सुधारमा १० अङ्कभार विभाजन गर्ने गरिन्छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको परिणामको अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि सामान्यतया १०० अङ्क कार्यभारलाई पाँच भागमा बाँडेर हेर्ने गरिन्छ ।

10	कार्यबोझ सुधार
20	आर्थिक पहुँच र नियन्त्रण विकास
30	उपलब्धि र लाभमा नियन्त्रण सुनिश्चितता
20	महिला क्षमता विकास
20	नीति योजना निर्माणमा महिलाको सहभागितामा

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट बनाउने सन्दर्भमा नेपालको नाम विश्व मानचित्रमा अग्रपङ्क्तिमा नै आउँछ । २०६४/६५ को वार्षिक बजेटबाट लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको व्यवस्था गर्दै आएको छ । २०७२ मा राज्य सङ्घीयतामा प्रवेश गरेसँगै अर्थ मन्त्रालयको अगुवाइमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट स्थानीयकरण रणनीति निर्माण गरेको छ । तर तहगत रूपमा बुझाइको कमीले गर्दा समस्या देखिएको छ । जसका कारण पछिल्लो समय बजेट विनियोजनदेखि कार्यान्वयनको क्षेत्र निर्धारण समेतमा समस्या देखिएको छ । यसर्थ यस अवधाराणाको प्रभावकारिताको लागि हरेक आवधिक निर्वाचनपछि नीति कार्यक्रम र बजेट निर्माण गर्नुपूर्व नवनिर्वाचित जनप्रतिनिधिलाई यस अवधाराणाको बारेमा सङ्घीय तहदेखि स्थानीय तहसम्म स्पष्ट गर्ने बारेमा नियमित योजना राज्य संरचनासँग हुनुपर्दछ । साथै आ-आफ्नो दलबाट निर्वाचित भएका जनप्रतिनिधिलाई यस अवधाराणाको बारेमा प्रशिक्षित गर्ने दायित्व सम्बन्धित राजनीतिक दलले पनि लिनुपर्दछ । यो समृद्ध नेपाल र समुन्नत समाज विकासको लागि यस अवधाराणालाई नागरिक तहसम्म लैजानु आवश्यक हुन्छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी कानूनको निर्माण र कार्यान्वयनमा सरकारको तहगत भूमिका

हाम्रा राष्ट्रिय नीति, संविधान र कानूनहरू तुलनात्मक रूपमा लैङ्गिकमैत्री बनेका छन् तर समाजमा विद्यमान पितृसत्तात्मक सोच त्यही अनुपातमा परिवर्तन हुन सकेको छैन । कानूनमा व्यवस्था गरिएको प्रावधानलाई प्रगतिशील दृष्टिकोणबाट लागु गर्नुको बदला भेटेसम्मको कानुनी छिद्र खोजेर त्यहीबाट पितृसत्ताको बचाउमा लाग्ने प्रवृत्तिको अन्त्य भएको छैन । यसको उदाहरणका रूपमा स्थानीय तहको निर्वाचनमा प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एकमा महिला उम्मेदवार बनाउनुपर्ने ठाउँमा गठबन्धनको नाममा दुवै पदमा पुरुष उम्मेदवारी दिएको घटनालाई लिन सकिन्छ ।

जबसम्म राजनीतिक नेतृत्व पुरुषवादी चिन्तन र व्यवहारबाट मुक्त हुँदैन, तबसम्म कानून निर्माणमा शब्द शब्दमा ध्यान दिन सकिएन भने सानो छिद्रले संविधानको मूल आशयलाई समेत बदलिन दिन सक्ने रहेछ । यो कुरा विगत १५ वर्षमा प्रशस्त अनुभूति भएका छन् । संविधानमा नै यसमा उल्लेखित व्यवस्थाहरूको प्रगतिशील कार्यान्वयन गर्नुपर्ने प्रावधान लेखिए पनि कानूनमा न्यूनतम भनेर लेखिएका प्रावधानलाई नै अधिकतम ठान्ने मनस्थितिबाट हाम्रो राज्य र राजनीतिक नेतृत्व मुक्त हुन सकेन । कानून बनाउने निकाय सङ्घीय संसदमा पुरुषहरू दशकौं अनुभव लिएका व्यक्ति र अधिकांश महिलाहरू नयाँ प्रवेश गर्ने हुँदा पनि कानून बनाउने प्रक्रिया र विषयवस्तु दुवैमा धेरै ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने अवस्था छ । यो अवस्थालाई चिर्नका लागि अनुभवी र कानूनका विज्ञहरूसँगको नियमित सम्पर्क, समन्वय र सहकार्यको संयन्त्र बन्नु महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ ।

कानून बनाउने प्रक्रियामा सांसदहरूलाई सहजीकरण गर्ने काम संसद सचिवालयको पनि हो । समाजमा रहेको विविधताकाबिच रहेका फरक प्रकृति र प्रवृत्तिका कारण विद्यमान विभेद र असमानताका बारेमा जानकार विज्ञ जनशक्ति र स्रोतमा सचिवालय आफैँमा सम्पन्न भैसकेको अवस्था छैन । यस कुरालाई आत्मसात गर्दै संरचनाबाहिरको विषयगत विज्ञ, विशेषज्ञ र अनुभवीहरूसँग आवश्यक सम्पर्क, सम्बन्ध र सहकार्यका लागि सम्बन्धित निकायले उनीहरूको सम्पर्कसहितको सूची उपलब्ध गराई दिन सक्दा पनि दुलो सहयोग हुन सक्छ । उदाहरणका लागि: सङ्घीय तहमा बन्ने कानून हरेक नागरिक र निकायसँग सम्बन्धित हुन्छ । नागरिक तहमा त्यसको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पालिका तहको हुन्छ । त्यसैले कानून बन्ने चरणमा नै प्रतिनिधिमूलक रूपमा भए पनि छलफल र अन्तरक्रिया गरेर प्रदेश र पालिका तहको कुरा पनि सुन्न सक्दा संशोधनको क्रममा तथ्यसङ्गत बहस गर्न सहज हुनुका साथै व्यावहारिक रूपमा संशोधनको लागि पहल गर्न मद्दत पुग्नेछ । तर त्यसको लागि हामीसँग आवश्यक संरचना स्थापित भइसकेको छैन । जनप्रतिनिधिहरूमा पनि के र कसो गर्ने स्पष्टता र चासो पुऱ्याउन सकिएको छैन । यस्ता विषयमा आजको दिनमा सहकार्यको वातावरण बनाउन सक्दा भविष्यका लागि संरचना बन्न सक्छ भने बनेका कानूनमा नागरिकका आवश्यकता र भावना समेटिन सक्नेछ । अन्ततः कानून कार्यान्वयन सहज र प्रभावकारी हुनेछ ।

भावी कार्यदिशा/रणनीतिका लागि सुझावहरू

लोकतन्त्रमा सबै नागरिकको हैसियत समान र सम्मानित हुन्छ । समृद्ध र समुन्नत समाज निर्माणको पहिलो आधार पनि त्यही हो । हामी राजनीतिक प्रणालीको आधारमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा छौं । संविधानले समाजवाद उन्मुख समाज निर्माण गर्ने कुरा गरेको छ । समाजमा रहेको वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता र समृद्धिको कुरा गरिएको छ । सामाजिक न्याय सुनिश्चितताको लागि समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा मात्र समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सकिने कुरा गरेको छ । यसको औचित्य भनेको विभेदपूर्ण मूल्यमान्यताको प्रगतिशील रूपान्तरण गरी समानतामा आधारित समाज निर्माणको लागि घरपरिवारदेखि, सामुदायिक सङ्घसंस्था र राज्यका निकाय सबैमा लैङ्गिक सचेत नीति, उत्तरदायी बजेट र सन्तुलित सहभागिता आधारभूत पक्ष हो ।

यसको लागि पहिलो कुरा नीति निर्माण तहका नेतृत्व, कार्यान्वयनकर्ता र लाभदायी समुदायसम्मको सोचाइ, बोलाइ र गराइलाई संविधानको मर्म र भावनाअनुसार रूपान्तरण गर्न निरन्तर प्रयत्न आवश्यक छ ।

नीति र कानून गतिशील दस्तावेज हुन् भन्ने कुरालाई आत्मसात गर्दै तहगत रूपमा नै नीति र कानूनको आवधिक लैङ्गिक परीक्षण आवश्यक छ । परीक्षणको आधारमा तयार गरिएका निष्कर्ष, समयको माग र आवश्यकता समेतलाई ध्यानमा राखेर गरिएका सिफारिसअनुसार ती पक्षहरूमा सुधार गर्दै जानुपर्दछ ।

समानताको अभियानमा राज्यका हरेक निकायमा लैङ्गिक सन्तुलित सहभागिता पहिलो पाइला हो । त्यसपछि जुन पक्ष जे विषयमा कमजोर छ, उसलाई त्यस पक्षमा सशक्तीकरण र मूलप्रवाहीकरण गर्ने कुराको योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि: महिलालाई सार्वजनिक क्षेत्रमा सहभागिताको लागि सशक्तीकरण आवश्यक पर्न सक्छ भने पुरुषलाई निजी क्षेत्रको जिम्मेवारीमा योग्य बनाउने काममा सक्षमता आवश्यक हुन सक्छ । यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकको आवश्यकता फरक हुन सक्छ । अन्ततः हरेक सन्दर्भमा कुरा गर्दा सरोकारवाला समुदायको अनुभव, अनुभूति र आवश्यकताको आधारमा प्रस्तुत तथ्य र तर्कलाई महत्त्वका साथ सुनेर मात्र निर्णय प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्दछ भन्ने कुरा नै समावेशी सहभागिताको मर्म र भावना हो । यस कुरालाई नेतृत्वले महसुस गर्न आवश्यक छ । समाज अझै पनि लैङ्गिक आग्रही छ । नेतृत्व तहमा पुरुषको एकल बाहुल्यता हाम्रो यथार्थ हो । तर

हरेक तहमा लैङ्गिक समानुपातिक सहभागिता संविधानको मर्म र समयको माग हो । यस कुरालाई कार्यान्वयन गर्न मूलधारमा रहेका पुरुष समुदायको सोच र प्रवृत्तिमा रूपान्तरण जरूरी छ । मानिसको स्वभावै आफूले रोल मोडल वा नेता मानेको व्यक्तिबाट धेरै कुरा अनुकरण गर्ने हुन्छ त्यसैले पनि समानताको अभियानमा तहगत र क्षेत्रगत रूपमा रहेका पुरुष नेतृत्व रूपान्तरणको लागि रोल मोडलका रूपमा अनुकरणयोग्य हुनुपर्दछ ।

महिला सहभागिता वृद्धिका लागि दलहरू पद र अवसर सहज रूपमा उपलब्ध गराउन तयार हुनुपर्दछ । कानुनबिना सहभागिताको व्यवहार गर्न अप्ठेरो छ भने यस सन्दर्भमा नीति र नियम नै बनाएर पनि लागु गरिनुपर्दछ ।

समाजमा विद्यमान विभेदकारी सामाजिक व्यवहार र सोचाइ परिवर्तनका लागि व्यक्तिको भूमिका परिवर्तन हुनुपर्दछ । मूल्यमान्यता परिवर्तन गर्न मूलधारमा रहेका व्यक्तिहरूकै अग्रसरता र अगुवाइ आवश्यक हुन्छ ।

हाम्रो संविधानले यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदाय हुन्छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरेको छ तर त्यो समुदायप्रति समाजको दृष्टिकोण अझै पनि मानवीय हुन सकेको छैन । त्यसको प्रतिबिम्ब राज्यको दस्तावेजहरूमा पनि देख्न पाइन्छ । उदाहरणको लागि: भर्खर सकिएको निर्वाचनमा मनोनयन गर्ने दस्तावेजमा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई सम्बोधन गर्ने विषय रहेको अस्पष्टताका कारण उम्मेदवारी दिन गएको त्यस समुदायको व्यक्तिको मनोनयन नै अस्वीकार्य भएको घटनाबाहिर आएको छ । यस्ता घटनाबाट शिक्षा लिँदै राज्यका सबै निकायका दस्तावेज, संरचना र सोचाइ सोहीअनुसार हुनु आवश्यक छ ।

विभेद र असमानताको अन्त्य व्यक्ति/नागरिक, घरपरिवार, समुदाय/समाज, दल/संस्थादेखि राज्यका हरेक निकायमा रहेका व्यक्तिहरूले रूपान्तरण आफैँबाट सुरु गर्नुपर्दछ । अहिलेको पुस्ता नीति र नारा हैन, नेतृत्वको भूमिकामा प्रगतिशील रूपान्तरण हेरेर विश्वास गर्दछ । यस कुरालाई राजनीतिक नेतृत्वले सूक्ष्म रूपमा लिन जरूरी छ ।

लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण शब्द एवम् शब्दावली :

लैङ्गिक समानता	लैङ्गिक समानता भन्नाले पुरुष र नारीलाई अवसर, जिम्मेवारी, अधिकार, सेवा, लाभ, स्रोतसाधन आदिमा समान अवसर पहुँच र नियन्त्रण कायम राख्नु हो ।
समावेशीकरण	राज्यको मूल धारमा समावेश हुन नसकेका विभिन्न समूह, वर्ग, सम्प्रदाय, जात, जाति, धर्म, लिङ्ग र भाषा भाषिक व्यक्तिहरूलाई राज्यको मूलधारमा समावेश गरी शक्ति, स्रोत र अवसरमा प्रत्यायोजित समझदारी सुनिश्चित गर्नुलाई समावेशीकरण भनिन्छ ।
सामाजिक समावेशीकरण	सामाजिक बहिस्करणमा परेका वर्गलाई राज्य सञ्चालनका सबै संयन्त्रमा समानुपातिक रूपमा सहभागिताको अवसर प्रदान गर्ने नीति नियमको व्यवस्था ।
समानुपातिक समावेशी	राज्य सञ्चालन प्रक्रियामा स्वामित्वभावको लागि अल्पमतको कदर, पछाडि पारिएको वर्गको आवाजको सम्बोधन र बहिष्करणमा परेको समुदायको सहभागिता हुने व्यवस्था ।

महिला सशक्तीकरण	महिला विरुद्धका सबै प्रकारका विभेद र हिंसाको अन्त्य गरी महिलाहरूको हक तथा अधिकारको सुरक्षा र प्रवर्धनका लागि राज्यले अधिकारमा आधारित विकास अवधारणाको अवलम्बन गरी नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारका साथै विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी विभेदकारी कानुनहरू हटाई हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूलाई सहभागिता गराई महिलाहरूमा भएको अन्तर्निहित क्षमतालाई वृद्धि गर्नु नै महिला सशक्तीकरण हो ।
आरक्षण	कमजोर वर्ग वा समुदायका लागि छुट्याइएको ठाउँमा जसका लागि छुट्याइएको हो त्यसै वर्गले मात्र यो सिट वा स्थान प्राप्त गर्न सक्दछ । खासगरी सामाजिक रूपमा कमजोर र उपेक्षित वर्ग र समुदायले सबैसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सम्भव नहुने हुँदा उनीहरूलाई पनि मौका र उपलब्ध गराउनका लागि यस्तो आरक्षणको व्यवस्था गरिन्छ ।
रूपान्तरण	रूपान्तरण भनेको निर्णय प्रक्रिया हो । प्रत्येक प्रणालीमा हुने निर्णय प्रक्रियाहरू संलग्न रहन्छन् र यसका लागि विभिन्न संरचनासमेत हुने गर्दछन् ।
लैङ्गिक विभेद	लैङ्गिक विभेद कुनै पनि कामको आधारमा महिला वा पुरुष भनेर छुट्याउनुलाई लैङ्गिकताको रूपमा लिइन्छ । यसरी समाजले महिला र पुरुषलाई अलग अलग रूपमा छुट्याउने र विभेद गर्ने कार्यलाई लैङ्गिक विभेदको रूपमा लिइन्छ । खासगरी महिलाहरू राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, यौनिक रूपमा विभेदमा परेका छन् । शिक्षाको क्षेत्रमा पनि महिलामाथि विभेद भइरहेको छ ।
महिला हिंसा	महिला भएकै कारण लैङ्गिक विभेदका कारणले महिलामाथि हुने हिंसालाई महिला हिंसा भनिन्छ ।
घरेलु हिंसा	घरेलु हिंसा परिवारका कुनै सदस्यबाट अन्य वा अर्को कुनै सदस्यमाथि गरिने हिंसा हो । विश्व समुदायमा नै घरेलु हिंसाबाट कुनै वर्ग, जातजाति अछुतो रहन सकेको छैन । घरेलु हिंसा भोगिरहेका मानिसले शारीरिक, मानसिक, यौनिक तथा आर्थिक यातनाहरू सहनु परेको हुन्छ ।
लैङ्गिक हिंसा	लैङ्गिक आधारमा शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक तथा यौनिक रूपमा असर पर्ने गरि हुने हिंसालाई लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा भनिन्छ ।
जबरजस्ती करणी	कसैले कुनै पनि महिलालाई उसको मञ्जुरी नलिई करणी गरेमा वा मञ्जुरी लिएरै पनि अठार वर्ष उमेरभन्दा कम उमेरको कुनै बालबालिकालाई करणी गरेमा बलात्कार गरेको ठहर्छ । बलात्कार (जबरजस्ती करणी)लाई राज्य विरुद्धको अपराध मानिन्छ ।

महिला अधिकार	महिला विरुद्ध हुने लैङ्गिक विभेद - आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक आदिको भेदभाव वा निषेधलाई अन्त्य गरी मानव अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने अधिकार नै महिला अधिकार हो ।
महिलाको प्रजनन अधिकार	शिशुको जन्म दिने वा नदिने सम्पूर्ण अधिकारहरू महिलामा सुरक्षित हुनुपर्छ भनी दिइएको अधिकारलाई महिलाको प्रजनन अधिकार भनिन्छ ।
लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट	लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भनेको मुलुकको बजेटले महिला र पुरुषको विकासमा पुऱ्याएको योगदानको परीक्षण तथा लेखाजोखा गरी लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने संयन्त्र हो । यो महिला र पुरुषका लागि तर्जुमा गरिने छट्टाछुट्टै बजेट नभई महिला र पुरुषका आवश्यकतामा संवेदनशीलता प्रदर्शन गर्ने भरपर्दो माध्यम मात्रै हो ।
लैङ्गिक परीक्षण	लैङ्गिक परीक्षण भन्नाले देशका कानुन, नीति, रणनीति, कार्यनीति, योजना संरचना, कार्यक्रम र संस्थागत संस्कृति आदि पक्षहरूको लैङ्गिक दृष्टिले समीक्षा एवम् मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति ।
सकारात्मक विभेद	सक्षम र कमजोरका बिच यसले भेदभाव गरेपनि कमजोर वर्ग, पिछडिएको वर्ग समुदायलाई हक अधिकार सेवा सुविधा उपलब्ध गराई समतामूलक समाज निर्माणमा जोड दिने भएकोले यसलाई सकारात्मक विभेद भनिएको हो ।
सामाजिक न्याय	सामाजिक न्याय सामान्यतया समाजमा एक व्यक्तिको विकास र विकासको लागि आवश्यक आधारभूत वस्तु र सेवाहरूको निष्पक्ष र न्यायसङ्गत वितरणमा केन्द्रित हुन्छ । उदाहरणका लागि: सामाजिक कल्याण, शिक्षा, स्वास्थ्य र मानव अधिकार ।
फौजदारी कानुन	फौजदारी कानुन भनेको त्यस्तो कानुन हो जसले आपराधिक कार्यसम्बन्धी कुराहरूको व्याख्या गर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

जुरी नेपाल (२०७८), नेपालमा महिलाको हकसम्बन्धी प्रचलित कानुनी व्यवस्था र भावी रणनीति- अध्ययन प्रतिवेदन (अप्रकाशित)

निर्वाचन आयोग (२०७९), निर्वाचन आयोग, नेपालको वेवपेज, <https://result.election.gov.np>, Retrived on 2022-12-17

नेपाल सरकार (२०७२), लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट स्थानीयकरण रणनीति, मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार

पर्पल फाउण्डेसन (२०७९), Breaking the Silence .. Research Report on Gendered Violence Against Women and Gender and Sexual Minorities in Politics in Nepal (ब्रेकिङ द साइलेन्स-रिसर्च रिपोर्ट अन जेण्डर्ड भ्वाइलेन्स अगेन्स्ट विमेन एण्ड जेण्डर एण्ड सेक्सुअल माइनोरिटी इन पोलिटिक्स इन नेपाल (२०२२), काठमाडौं

पाण्डे, बिन्दा (२०७६), समानताका पाइलाहरू, फाइन प्रिन्ट, काठमाडौं नेपाल
संसद सचिवालय (२०६३), नेपालको अन्तरिक संविधान २०६३, संसद सचिवालय, सिंहदरबार
संसद सचिवालय (२०७२), नेपालको संविधान, संसद सचिवालय, सिंहदरबार
संसद सचिवालय (२०७३), राजनीतिक दल सम्बन्धि ऐन, २०७४, संसद सचिवालय, सिंहदरबार
संसद सचिवालय (२०७४), मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन २०७४, संसद सचिवालय, सिंहदरबार
संसद सचिवालय (२०७४), मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन २०७४, संसद सचिवालय, सिंहदरबार
संसद सचिवालय (२०७३), स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३, संसद सचिवालय, सिंहदरबार

<https://ekantipur.com/news/2022/12/17/167123779149484749.html>, बालबालिका जसलाई राज्यले चिन्दैन

<https://ekantipur.com/news/2022/12/05/167024917643742918.html>, किरियापुत्रीमाथि जातीय विभेद गर्नेलाई एक वर्ष कैद, 50 हजार जरिवाना

<https://www.gandaknews.com/2023/01/10/107061/>। वडासदस्यलाई जातिय विभेद गरेको आरोपमा पोखरा 24 का वडाध्यक्ष पक्राउ

- डा. बिन्दा पाण्डे संविधान सभा सदस्य एवं पूर्व सांसद हुनुहुन्छ ।

ऊर्जा र जलस्रोत : सम्भावना र चुनौती

विकास थापा

विषय प्रवेश

नेपालको आर्थिक विकासका लागि मेरुदण्ड मानिएको ऊर्जा तथा जलस्रोत उपलब्धता र उपयोगका हिसाबले धेरै मुद्दाहरू एकसाथ देखा पर्ने गर्छन् । जलविद्युत् उत्पादन सम्भाव्यताले नेपाल एसियामै सबैभन्दा ठुलो प्राकृतिक स्रोत भएको मुलुक मानिन्छ । डा. हरिमान श्रेष्ठले सन् १९६६ मा आफ्नो विद्यावारिधि गर्ने क्रममा गरेको अनुसन्धानले नेपालमा ८३ हजार मेगावाट जलविद्युत् उत्पादनको सम्भावना रहेको देखाएको छ । त्यसयता नेपाल सरकारले आधिकारिक रूपमा नेपालको जलविद्युत् उत्पादन वास्तविक क्षमता कति हो भन्ने औपचारिक अध्ययन गरेको छैन । त्यसैले डा. हरिमान श्रेष्ठकै शोधलाई ८३ हजार मेगावाटको मानक मानिंदै आएको छ । यद्यपि नेपालमा ४३ हजार मेगावाट जलविद्युत् आर्थिक र प्राविधिक रूपले सम्भाव्य छ भनिंदै आएको छ । कुल सम्भावना (८३ हजार मेगावाट) को तुलनामा नेपालले हालसम्म हासिल गरेको जम्मा २.६५ प्रतिशत मात्र हो । अर्कोतर्फ आर्थिक तथा प्राविधिक हिसाबले सम्भाव्य आँकडामध्ये नेपालको विद्युत् जडित क्षमता ५.११ प्रतिशत हुन आउँछ ।

ऊर्जा तथा जलस्रोत र सरकारको प्राथमिकता

सिँचाइतर्फ

मुलुकको आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रूपमा रहेको जलस्रोतको अधिकतम उपयोगलाई सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, बजेट र आवधिक योजनाहरू समावेश गरिंदै आएको छ । चालु पन्द्रौं योजनामा सरकारले जलस्रोत क्षेत्रलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ । आगामी आर्थिक वर्ष २०८०/८१ भित्र देशभर थप तीन लाख हेक्टरमा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य छ । मुलुकको कुल २६ लाख ४१ हजार हेक्टर कृषियोग्य भूमिमध्ये २२ लाख ६५ हजार हेक्टर सिँचाइयोग्य जमिन रहेको छ ।

हालसम्म करिब १५ लाख हेक्टरमा सिँचाइ सुविधाको पूर्वाधार तयार भएको छ । सिँचाइ पूर्वाधारमा रणनीतिक महत्त्वका दुला सिँचाइ सङ्घबाट, मभौला सिँचाइ प्रदेशबाट र साना सिँचाइ आयोजना स्थानीय तहबाट लगानी परिचालन हुँदै आएको छ । उपलब्ध संरचनामध्ये वर्षभरि सिँचाइ सुविधा थप ५० प्रतिशत क्षेत्रमा पुग्ने पन्ध्रौँ योजनाको उद्देश्य छ । योजनाअनुसार यसबाहेक विद्यमान सिँचाइ प्रणालीमध्ये ९८ हजार पाँच सय हेक्टरमा पुनःस्थापना तथा दिगो व्यवस्था भएको हुने उल्लेख छ ।

विद्युत्तर्फ

त्यसैगरी जलविद्युत्तर्फ सरकारको राष्ट्रिय लक्ष्य १० वर्षमा १५ हजार मेगावाट उत्पादन गर्ने रहेको छ । यसमध्ये पाँच हजार निर्यात र बाँकी आन्तरिक खपत गर्ने दीर्घकालीन योजना छ । यसअन्तर्गत नदी प्रवाही (आरओआर) ५२५० मेगावाट, अर्धजलाशय (पिआरओआर) ४५०० मेगावाट, जलाशययुक्त ५२५० मेगावाट उत्पादन गर्ने लक्ष्य छ ।

सरकारको विद्युत् उत्पादन लक्ष्य

३ वर्षमा	३,००० मेगावाट
५ वर्षमा	५,००० मेगावाट
१० वर्षमा	१५,००० मेगावाट

उत्पादन मिश्रण

आरओआर	३०-३५%	४५००-५२५० मेगावाट
पीआरओआर	२५-३०%	३७५०-४५०० मेगावाट
जलाशययुक्त र पम्प	३०-३५%	४५००-५२५० मेगावाट
वैकल्पिक स्रोत	५-१०%	७५०-१५०० मेगावाट

स्रोत : श्वेतपत्र २०७५, ऊर्जा मन्त्रालय

प्रन्धौँ योजनामा विद्युत्

- » जलविद्युत् जडित क्षमता ५ हजार मेगावाट पुगेको हुने
- » सबै स्थानीय तह तथा शतप्रतिशत जनसङ्ख्यामा विद्युत् पहुँच पुगेको हुने
- » प्रतिव्यक्ति विद्युत् खपत ७ सय किलोवाट घण्टा (युनिट) पुगेको हुने
- » ऊर्जा उपभोगमा नवीकरणीय ऊर्जाको अनुपात ७ प्रतिशतबाट १२ प्रतिशत पुगेको हुने
- » ६६ केभी तथा सोभन्दा माथिका प्रसारण लाइन ८ हजार सर्किट किलोमिटर पुगेको हुने
- » ३३ केभीको प्रसारण लाइन ७ हजार तीन सय सर्किट किलोमिटर हुने
- » ११ केभीको लाइन ४३ हजार ३ सय ५२ सर्किट किलोमिटर निर्माण भएको हुने
- » विद्युत् चुहावट १२.३ प्रतिशतमा सीमित भएको हुने

स्रोत : योजना आयोग

ऊर्जा तथा जलस्रोत सम्बन्धित नीतिगत/संवैधानिक र संस्थागत व्यवस्था

देशमा बहुदलीय व्यवस्था लागु भएपछि जलस्रोत तथा ऊर्जा क्षेत्र सम्बद्ध विभिन्न नीति, ऐन तथा नियमावलीहरू लागु गरियो । २०४९ सालमा पहिलोपटक विद्युत् विकास नीति लागु भयो । उक्त नीतिअनुसार २०४९ सालमा पहिलोपटक विद्युत् ऐन लागु भयो । ऐन कार्यान्वयनका लागि विद्युत् नियमावली, २०५० लागु गरियो । सरकारले अपनाएको खुला तथा उदार अर्थ नीतिका कारण विद्युत्मा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढ्दै गयो । पुरानो नीतिलाई संशोधन गरी २०५८ सालमा नयाँ विद्युत् नीति तय भयो । त्यसअनुसारको परिमार्जित ऐन भने हालसम्म पनि बनेको छैन । २०५८ सालमै संसदमा दर्ता भएको नयाँ विद्युत् ऐनमा थुप्रै संशोधन प्रस्ताव परेका थिए । पछिल्लोपटक राष्ट्रिय सभाबाट पारित भएको विद्युत् ऐन प्रतिनिधि सभामा भने पारित हुन सकेन र सरकारले फिर्ता लियो । हालसम्म पनि विद्युत् ऐन, २०४९ कायम छ ।

जलविद्युत् विकास नीति, २०४५

यो नीति लागु हुनुअघिसम्म जलविद्युत्मा निजी क्षेत्रको खासै सहभागिता थिएन । त्यतिबेला देशको विद्युत् जडित क्षमता जम्मा २७८ मेगावाट मात्र थियो, जसमा ४५ मेगावाटको डिजेल प्लान्ट थियो । यो नीति लागु हुँदाका बखत मुलुकमा तीन सयदेखि चार सय मेगावाटसम्म विद्युत् माग हुने प्रक्षेपण गरिएको थियो । उक्त माग सम्बोधन गर्न नीतिमै अरुण तेस्रो (४०२ मेगावाट) र कालीगण्डकी (११० मेगावाट) जस्ता आयोजना सातदेखि १२ वर्षको अवधिमा निर्माण गरिने उल्लेख थियो । यी आयोजना निर्माण नहुञ्जेल विद्युत्को अन्तरिम माग व्यवस्थापनका लागि साना जलविद्युत् आयोजना निर्माणलाई जोड दिने भनिएको थियो ।

पहिलोपटक लागु भएको उक्त नीतिका मुख्य उद्देश्यहरूमा मागअनुरूप विद्युत् आपूर्ति गर्ने, देशमा प्रचुर मात्रामा सम्भाव्य देखिएको जलस्रोतको विकास गर्ने, औद्योगिक विकासका लागि आवश्यक विद्युत् आपूर्ति गर्ने र विद्युत्मा स्वदेशी तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने थियो । यो नीतिले विद्युत् उत्पादन, प्रसारण तथा वितरण गर्न राज्यसँग अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था गन्यो तर एक हजार किलोवाटसम्मका साना आयोजनाका हकमा अनुमतिपत्र लिइरहनु नपर्ने व्यवस्था गरियो । बरु एक सयदेखि एक हजार किलोवाटसम्मका आयोजना निर्माण गर्दा त्यसको जानकारी भने सम्बन्धित निकायलाई दिनुपर्ने प्रावधान राखियो ।

निजी क्षेत्रले निर्माण गरेका जलविद्युत् आयोजनालाई अनुमतिपत्रको अवधिभर राष्ट्रियकरण नगरिने नीतिमै व्यवस्था भयो । ५० प्रतिशतभन्दा बढी वैदेशिक लगानी भएका जलविद्युत् आयोजनाहरूको लाइसेन्स अवधि सकिएपछि तत्कालीन श्री ५ को सरकारमा हस्तान्तरण हुने र यसरी हस्तान्तरण गरेबापत लगानीकर्ताले कुनै क्षतिपूर्ति नपाउने व्यवस्था गरियो । यसैगरी उक्त नीतिले पहिलोपटक जलविद्युत्मा रोयल्टी लाग्ने व्यवस्था गन्यो । एक हजार किलोवाटसम्मका आयोजनाले रोयल्टी तिर्नु नपर्ने व्यवस्था गरियो । एक हजार किलोवाटमाथिका आयोजनाको हकमा आयोजना सञ्चालन भएको १५ वर्षसम्म वार्षिक प्रतिकिलोवाट एक सय रूपियाँ र उत्पादित औसत ऊर्जाको २ प्रतिशत रोयल्टी तिर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो । १५ वर्षपछि भने प्रतिकिलोवाट रोयल्टी एक हजार रूपियाँ र बिक्री भएको औसत ऊर्जाको १० प्रतिशत शुल्क तिर्नुपर्ने व्यवस्था भयो ।

निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्न उक्त नीतिमा एक हजार किलोवाटसम्मका जलविद्युत् आयोजनालाई आयकर पूरै छुट दिने व्यवस्था भयो । एक हजार किलोवाटभन्दा माथिका आयोजनामा निजी क्षेत्रले १५ वर्षसम्म कर तिर्नु नपर्ने भनियो । यसैगरी सवस्टेसन, प्रसारण लाइन र वितरण प्रणाली निर्माण गर्ने व्यवसायीले १० वर्षसम्म आयकर छुट दिने व्यवस्था गरियो । नीतिले व्यवस्था गरेका प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न तत्कालीन जलस्रोत मन्त्रालयले छुट्टै एकाइ गठन गरिने उल्लेख भयो । त्यसअनुसार हालको विद्युत् विकास विभाग नै गठन गरियो ।

विद्युत् ऐन, २०४९

जलविद्युत् विकास नीति कार्यान्वयन गर्न सोही वर्ष विद्युत् ऐन, २०४९ लागु भयो । यो ऐनको मुख्य उद्देश्य विद्युत्को सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण तथा वितरणलाई नियमित गर्ने र विद्युत् विकास गर्न यो सेवालाई स्तरीय तथा सुरक्षायुक्त तुल्याउने हो । ऐनले विद्युत् उत्पादन, प्रसारण तथा वितरण गर्न सरकारसँग अनुमतिपत्र लिनुपर्ने व्यवस्था गर्‍यो । अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्ति तथा संस्थाले पालन गर्नुपर्ने कुराहरू, अनुमतिपत्रको खारेजी, अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्तिसँग सम्भौता गर्न सकिने लगायतका प्रावधानहरू ऐनमै व्यवस्थित गरियो । अनुमति प्राप्त व्यक्तिले विद्युत् आयात निर्यात गर्न पाउने र यसका लागि नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । यो ऐनले नेपाल सरकारलाई एउटा विशेष अधिकार पनि दिएको छ । सरकारले चाहेमा जुनसुकै व्यक्ति वा संस्था (स्वदेशी तथा विदेशी) लाई कुनै पनि जलविद्युत् आयोजनाहरू करार गरेर विकास गराउन सक्ने बन्दोबस्त गरेको छ ।

विद्युत् नियमावली, २०५०

विद्युत् ऐनलाई कार्यान्वयन गर्न २०५० भदौ १ गतेदेखि विद्युत् नियमावली लागु गरियो । यो नियमावलीमा विद्युत् सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण तथा वितरणको अनुमतिपत्र जारी गर्ने, खारेज गर्ने र नियमन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यही नियमावलीका आधारमा विद्युत् विकास विभागले अनुमति जारी गर्ने, खारेज गर्ने, जरिवाना तिराउने, अनुगमन गर्ने आदि कार्य गर्दै आएको छ । नियमावलीमा २०७३ असोजमा भएको चौथो संशोधनले सय मेगावाटसम्मको जलविद्युत् आयोजनाको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र महानिर्देशकले दिने व्यवस्था गर्‍यो । यसअघि सबै प्रकारका अनुमति दिने अधिकार सचिवलाई मात्र थियो । अनुमतिपत्र जारी गर्न सचिवसम्म पुग्नुपर्दा धेरै लामो प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्ने, समय लाग्ने र भ्रष्टाचार हुने व्यवस्था अन्त्य गर्न सय मेगावाटसम्मको अनुमतिपत्र विभागको महानिर्देशकलाई अख्तियारी दिइएको हो ।

जलस्रोत ऐन, २०४९

मुलुकभरका सिँचाइ प्रणाली तथा नहर सञ्चालन, सुरक्षा र उपभोक्ता समितिलाई व्यवस्थित बनाउने जलस्रोत ऐन, २०४९ लागु भएको देखिन्छ । यो ऐन लागु हुनुअघि नहर तथा विद्युत् र तत्सम्बन्धी जलस्रोत ऐन, २०२४ लागु थियो ।

भू-सतह तथा भूमिगत जलस्रोतको समुचित व्यवस्थापन र विकास गरी जलस्रोतको लाभदायक उपयोग निर्धारण गर्न पहिलोपटक २०४९ सालमा जलस्रोत ऐन लागु भयो । २०४९ पुस १७ गते राजपत्रमा

प्रकाशित भई लागु भएको यो ऐनले जलस्रोतको उपयोगबाट हुने वातावरणीय तथा अन्य हानिकारक प्रभावको रोकथाम गर्ने, जलस्रोतलाई प्रदूषणमुक्त राख्ने मुख्य उद्देश्य लिएको छ ।

यो ऐनले पनि अनुमति प्राप्त नगरी जलस्रोतको उपयोग गर्न बन्देज लगाएको छ तर खानेपानी, सिँचाइ, पानीघट्ट सञ्चालन गर्न, डुङ्गा चलाउन भने अनुमति लिइरहनु नपर्ने व्यवस्था गरेको छ । ऐनले जलस्रोत उपयोग गर्ने व्यक्ति वा संगठित संस्थाले अरूलाई मर्का नपर्ने गरी उपयोग गर्नुपर्ने, सामूहिक लाभका लागि जल उपभोक्ता संस्था गठन गर्नुपर्ने र यस्तो संस्था दर्ता गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

जलस्रोत उपयोग गर्दा खानेपानी र घरेलु उपयोग, सिँचाइ, पशुपालन तथा मत्स्यपालनजस्ता कृषिजन्य उपयोग, जलविद्युत्, घरेलु उद्योग, औद्योगिक व्यवस्था तथा खानीजन्य उपयोग, जल यातायात, आमोदप्रमोदजन्य उपयोगको प्राथमिकता ऐनले तोकेको छ । कसैले बदनियत साथ कुनै खानेपानीको मुहान, बाँध, नहर वा जलस्रोतको उपयोगसित सम्बन्धित कुनै संरचना भत्काएमा, बिगारेमा, हानिनोक्सानी पुऱ्याएमा वा दुरुत्साहन गरेमा हानिनोक्सानीको बिगो भराई दस वर्षसम्म कैद वा दुवै सजायको व्यवस्था यो ऐनले गरेको छ ।

जलस्रोत नियमावली, २०५०

जलस्रोत ऐन कार्यान्वयन गर्न तर्जुमा भएको जलस्रोत नियमावलीले जलउपयोगसम्बन्धी विभिन्न पक्षहरूलाई व्यवस्थित गरेको छ । यद्यपि मुलुक सङ्घीयतामा गइसके पनि यो नियमावलीमा भने समय सापेक्ष संशोधन भएको पाइँदैन । जिल्ला विकास समिति, स्थानीय विकास अधिकारीजस्ता पुराना संरचनागत प्रावधानहरूमा परिवर्तन भएको छैन । जिल्ला जलस्रोत समितिले जलउपयोगसम्बन्धी अनुमतिपत्र दिने, जल उपभोक्ता गठन गर्ने, जग्गा प्राप्ति गर्नेलगायतका जलसँग सम्बद्ध विभिन्न पक्षहरूलाई नियमावलीले समेटेको छ । यसले मुलुकको जलस्रोतको उचित व्यवस्थापन, सुरक्षा र जगेर्नालाई पनि सम्बोधन गरेको छ ।

सिँचाइ नीति, २०७०

पछिल्लोपटक २०७० सालमा नयाँ सिँचाइ नीति लागु भयो । त्यसअघि २०४९ मा बनेको सिँचाइ नीति २०५३ सालमा संशोधन भयो । २०६० मा आएर पुनः अर्को सिँचाइ नीति आयो । जल तथा ऊर्जा आयोगले तयार गरेको राष्ट्रिय जलस्रोत रणनीति र राष्ट्रिय जल योजना कार्यान्वयन गर्न २०७० मा यो नीति बनेको हो । जलस्रोत रणनीति र जल योजनाले निर्दिष्ट गरेका कार्यक्रम र कार्यान्वयन गर्नका लागि पुरानो नीति सार्थक हुँदैनथ्यो । बहुउद्देश्यीय र अन्तर जलाधार जल स्थानान्तरण आयोजनाको अवधारणा रणनीति र जलयोजना लिएको छ । यस नीतिअनुसार भेरी बबई नदी डाइभर्सन, सुनकोसी मरिनजस्ता जल स्थानान्तरण आयोजना कार्यान्वयनमा आए । २०७७ सालमा कालीगण्डकी तिनाउ डाइभर्सन निर्माणको घोषणा भयो । घोषणासँगै विवाद पनि उत्पन्न भयो ।

सिँचाइ नीतिको मुख्य अवधारणाअन्तर्गत वर्षेभरि सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउन बहुउद्देश्यीयलगायत सतह, भूमिगत, नयाँ प्रविधिमा आधारित सिँचाइ प्रणालीको विकास गर्ने रहेको छ । पानी भएको नदीबाट

पानी नभएको नदीमा डाइभर्सन गर्ने, त्यसबाट विद्युत् समेत उत्पादन गर्ने बहुउद्देश्यीय आयोजना हो । सिँचाइ नीति, २०७० को उद्देश्य कृषिमा उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने, जलस्रोतको अधिकतम उपयोग गर्ने, सम्भाव्यताका आधारमा मुलुकका सबै क्षेत्रमा सिँचाइको सन्तुलित विकास गर्ने आदि रहेका छन् । यी उद्देश्य हासिल गर्न नदी जलाधार क्षेत्रको एकीकृत विकास तथा व्यवस्थापन हुने गरी सिँचाइ गुरुयोजना बनाएर कार्यान्वयन गर्ने भनिएको छ । सिँचाइसम्बन्धी गुरुयोजना र राष्ट्रिय जलस्रोत रणनीतिअनुरूप एक जलाधार क्षेत्रको पानी अर्को जलाधार क्षेत्रमा प्रयोग गर्न आयोजनाको सम्भावनालाई समेत मध्यनजर राखी हरेक जलाधार क्षेत्रभित्र बहुउद्देश्यीय लाभ प्राप्त हुने प्रकृतिका आयोजनाको अध्यावधिक सूची तयार गरिने यस नीतिमा उल्लेख छ ।

सरकारले सिँचाइ सुविधा प्राप्त क्षेत्रलाई 'सिञ्चित क्षेत्र' घोषणा गर्ने नीति लिएको छ । घोषित सिञ्चित क्षेत्रभित्रको जग्गा गैरकृषि प्रयोजनका लागि उपयोग गर्नुअघि आवश्यकतानुसार नेपाल सरकारको अनुमति अनिवार्य रूपमा लिनुपर्ने व्यवस्था नीतिमा छ । भूउपयोग नीतिले पनि जग्गाको वर्गीकरण गर्न भनेको छ । नीति आयोजना तथा प्रणालीका उपभोक्तालाई कुलोदेखि मूल नहरसम्म विभिन्न तहमा सङ्गठित गराउने, उपभोक्ता संस्था गठन गर्दा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिता हुने गरी दलित, उत्पीडित र पिछडिएका जनजाति समुदायको प्रतिनिधित्व गराउने भनिएको छ । आयोजना कार्यान्वयनका हरेक चरणमा उपभोक्ता संस्थाको प्रत्यक्ष सहभागिता र लगानीलाई जोड दिइएको छ । सरकारी निकायद्वारा सञ्चालित आयोजना/प्रणालीको मर्मत र सञ्चालनको जिम्मेवारी क्रमशः उपभोक्ता संस्थालाई हस्तान्तरण गरिने नीतिमा छ ।

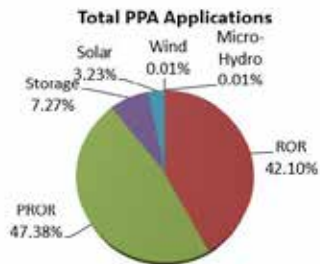
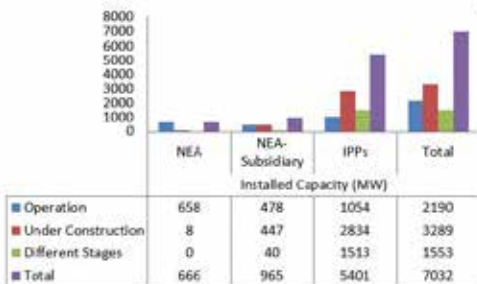
संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान, २०७२ मा राज्यका नीतिहरूमा 'प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्धन र उपयोगसम्बन्धी नीति' अन्तर्गत नवीकरणीय ऊर्जाको उत्पादन तथा विकास गर्दै नागरिकका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका लागि सुपथ र सुलभ रूपमा भरपर्दो ऊर्जाको आपूर्ति सुनिश्चित गर्ने तथा ऊर्जाको समुचित प्रयोग गर्ने उल्लेख छ । संविधानको नीतिमै जनसहभागितामा आधारित स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिँदै जलस्रोतको बहुउपयोगी विकास गर्ने भनिएको छ । त्यसैगरी जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण र नदीको व्यवस्थापन गर्दै दिगो र भरपर्दो सिँचाइको विकास गर्ने संविधानको नीतिमा उल्लेख छ ।

संविधानको धारा २७९ ले प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँडसम्बन्धी सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन सङ्घीय संसदका दुवै सदनमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य सङ्ख्याको दुई तिहाई बहुमतले गर्नुपर्ने सर्त राखेको छ । प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँडको विषयका सन्धि वा सम्झौतामध्ये राष्ट्रलाई व्यापक, गम्भीर वा दीर्घकालीन असर नपर्ने साधारण प्रकृतिका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन प्रतिनिधि सभाको उपस्थित सदस्यहरूको साधारण बहुमतबाट हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र नेपालको संविधान, २०४७ मा पनि प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँडसम्बन्धी सन्धि सम्झौतालाई संसदको दुई तिहाई बहुमतबाट मात्र पारित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो ।

जलविद्युत्

नेपालको जलविद्युतको अवस्था

- निजी क्षेत्रका विद्युत् खरिद सम्मतिमा (पीपीए) मा इस्तेमाल : ३१७ जसोजना (९,४६ मेगावाट)
- नेपाली कुल विद्युत् नजिदत प्रमाणा निजी क्षेत्र, प्राधिकरणका सहायक कम्पनीसमेत : २९१० मेगावाट
- प्राधिकरण र उसको सहायक कम्पनीहरूको प्रकटन गरेको जलविद्युत् : २४३७ मेगावाट
- नेपाल सरकार, सरकारी बोर्डको प्रकटन गरिएको जलविद्युत् : १९३० मेगावाट
- सरकारी कम्पनीहरू कम्पनीहरू (पीपीसीएल, एचआइटीपीएल, बीजेएफपीएल) को प्रकटन गरेको जलविद्युत् : १०२२ मेगावाट
- घारतीय कम्पनीहरूको प्रकटन गरेको जलविद्युत् : २०७९ मेगावाट
- विकासका विभिन्न चरणमा रहेका जलविद्युत् स्रोतहरूको कुल नजिदत प्रमाणा : २९७०० मेगावाट

हालसम्म मुलुकको राष्ट्रिय प्रसारण प्रणाली (ग्रिड) मा जोडिएको कुल विद्युत् जडित क्षमता २९८५.३८२ मेगावाट । कुल जडित क्षमतामा बिशुद्ध निजी क्षेत्रको जडित क्षमता १०२०.५२८ मेगावाट र विद्युत् प्राधिकरणको सहायक कम्पनीहरूको ४७८.९ मेगावाट छ । देशमा उपलब्ध जलविद्युत्, तापीय (थर्मल) सौर्य र राष्ट्रिय प्रसारण लाइनसँग नजोडिएकासमेत गरी कुल विद्युत् शक्तिको जडित क्षमता २९८९.९९८ मेगावाट छ (नेपाल विद्युत् प्राधिकरण, वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९) ।

विद्युत् प्राधिकरण र यसका सहायक कम्पनीहरू गरी सातओटा मध्यम तथा ठुला जलविद्युत् आयोजना निर्माणाधीन छन् । तिनको जडित क्षमता ४८७.९ मेगावाट छ । यसमा सबैभन्दा ठुलो अर्धजलाशययुक्त तनहुँ हाइड्रो (१४० मेगावाट), रसुवागढी (१११ मेगावाट), मध्य भोटेकोसी (१०२ मेगावाट), साञ्जेन (४२.५ मेगावाट), रहुंगंगा (४० मेगावाट), माथिल्लो त्रिशुली थ्री बी (३७ मेगावाट) र माथिल्लो साञ्जेन (१४.६ मेगावाट) रहेका छन् । यी आयोजना अब एकाध वर्षभै उत्पादनमा आउने क्रममा छन् ।

सातवटा मध्यम तथा ठुला जलविद्युत् आयोजना निर्माणाधीन

संख्या	नाम	जडित क्षमता (MW)
१४०	तनहुँ हाइड्रो	१४०
१११	रसुवागढी	१११
१०२	मध्य भोटेकोसी	१०२
४२.५	साञ्जेन	४२.५
४०	रहुंगंगा	४०
३७	माथिल्लो त्रिशुली थ्री बी	३७
१४.६	माथिल्लो साञ्जेन	१४.६

विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायको ऋण सहयोगमा प्रस्तावित

१०६१	माथिल्लो अरुण
८२८	जलाशययुक्त उत्तरगंगा
६३५	जलाशययुक्त दुधकोसी
२१०	चैनपुर सेती
१८०	जलाशययुक्त आँधीखोला
१५०	पम्प स्टोरेज बेगनास रुपा
९५	तामाकोसी पाँचौँ
४२	माथिल्लो मोदी ए
१८	माथिल्लो मोदी

मुलुकको आगामी विद्युत् ऊर्जा मागलाई दृष्टिगत गरी नेपाल सरकार र विद्युत् प्राधिकरणले दुला तथा बृहत् आयोजना अघि सारेका छन् । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायको ऋण सहयोगमा माथिल्लो अरुण (१०६१ मेगावाट), जलाशययुक्त उत्तरगङ्गा (८२८), जलाशययुक्त दुधकोसी (६३५) चैनपुर सेती (२१० मेगावाट), जलाशययुक्त आँधीखोला (१८० मेगावाट), पम्प स्टोरेज बेगनास रुपा (१५० मेगावाट), तामाकोसी पाँचौँ (९५ मेगावाट), माथिल्लो मोदी ए (४२ मेगावाट) र माथिल्लो मोदी (१८ मेगावाट) प्रस्तावित छन् ।

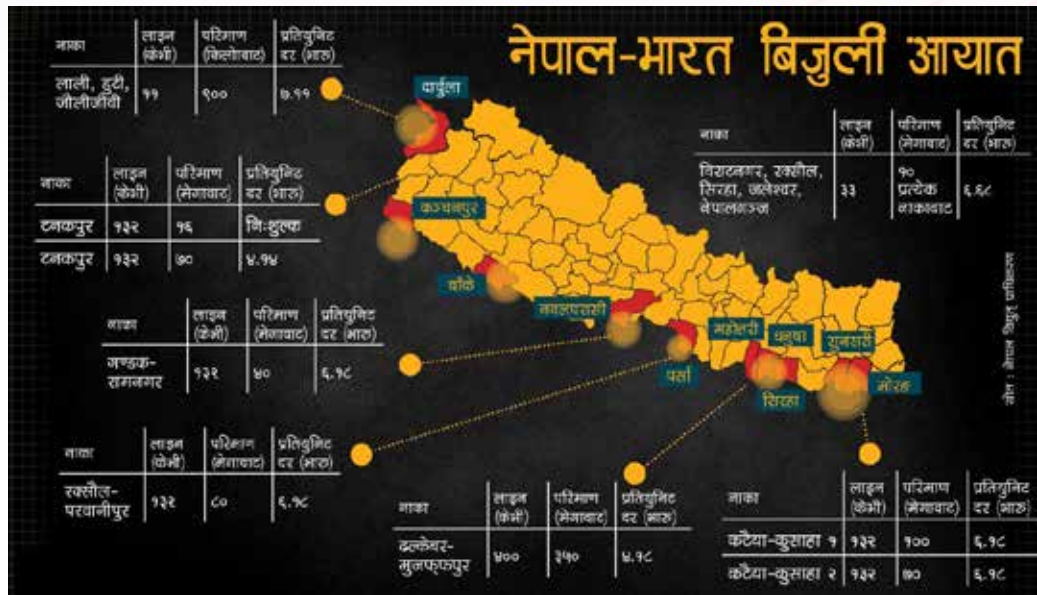
निजी क्षेत्रको कुरा गर्दा हालसम्म १०२० मेगावाट उत्पादन भइसकेको छ । निजी क्षेत्रका विभिन्न १२५ वटा आयोजना निर्माणाधीन छन् । यिनको जडित क्षमता २७७५ मेगावाट छ । त्यसबाहेक निजी क्षेत्रले १२ हजार मेगावाटको पिपिएका लागि प्राधिकरणसमक्ष आवेदन दिएका छन् । जारी भएका लाइसेन्स, उत्पादन लाइसेन्स, सौर्य ऊर्जा लगायत सबै हिसाब गर्ने हो भने नेपालमा यतिखेर २७ हजार मेगावाटका आयोजना विभिन्न चरणमा छन् ।

चुनौती र सम्भावना

यति धेरै सङ्ख्या र यति धेरै परिमाणमा विद्युत्को विकास भएको देखिन्छ तर योभित्रको कथा भने अर्को छ । निजी क्षेत्रले निर्माण गरेका सबै जलविद्युत् आयोजनाहरू नदी प्रवाही (रन अफ रिभर) हुन् । यस्तो प्रकृतिको आयोजनाको खास विशेषता भनेको वर्षायाममा नदीमा पानी उपलब्ध भएसम्म मात्र जडित क्षमतामा विद्युत् उत्पादन गर्छ । हिउँदयाममा उक्त जडित क्षमता स्वातन्त्र्य घटेर एक तिहाइमा आउँछ । उदाहरणका लागि कुनै सय मेगावाटको नदी प्रवाही आयोजना छ भने पुस-माघ-फागुन-चैतमा जम्मा ३० मेगावाट मात्र उत्पादन गर्छ । वर्षायाममा ४५६ मेगावाट बिजुली उत्पादन गर्ने माथिल्लो तामाकोसीले हिउँदयाममा जम्मा ९० मेगावाट मात्र उत्पादन गर्छ ।

नेपालको विद्युत् माग र आपूर्तिको प्राविधिक पक्ष कस्तो छ भने हिउँदयाममा उत्पादन कम, आपूर्ति धेरै र वर्षायाममा उत्पादन धेरै आपूर्ति कम । त्यही भएर विगत तीन वर्षको वर्षायाममा विद्युत् प्राधिकरणले पाँच सयदेखि ६ सय मेगावाट बिजुली उपयोग गर्न नसकेर खेर फाल्नुपयो । छिमेकी भारतले हालसम्म जम्मा ४०८ मेगावाट मात्र बिजुली निर्यातका लागि अनुमति दिएको छ । नेपालले ४५६ मेगावाटको माथिल्लो तामाकोसीको बिजुली निर्यातका लागि एक वर्षदेखि गर्दै आएको अनुरोधको सुनुवाइ भएको छैन । तसर्थ भारत हाम्रो भरपर्दो ऊर्जा बजार होइन भन्ने यसले देखाउँछ । त्यही भएर स्वदेशमा उत्पादन हुने विद्युत्

यहाँ खपत गराउनुपर्ने चुनौती छ । यसैका लागि उद्योगधन्दा, कलकारखाना, कृषि प्रशोधन, बढी विद्युत् खपत हुने घरायसी साधन (जस्तै फ्रिज, माइक्रो वेभन, वासिड मेसिन, एसि आदि) को प्रयोग ज्यादा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

हामीले जलाशययुक्त आयोजना निर्माण नगरेसम्म हिउँदयामको गर्जो (करिब पाँच सय मेगावाटसम्म) टार्न जहिले पनि भारतको मुख ताक्नुपर्ने हुन्छ । यो वर्ष (२०७९) को हिउँदयामका लागि भारतको खुला बजारबाट बिजुली आयात गर्ने नेपाल विद्युत् प्राधिकरणको पूर्वतयारी थियो । प्राधिकरणले भारतीय खुला बजारमा हिउँदयाममा तीन सयदेखि पाँच सय मेगावाटसम्मको बिजुली आपूर्ति गर्न प्रतिस्पर्धा गरायो तर प्रतिस्पर्धामा भाग लिएका अधिकांश भारतीय कम्पनीले भारतको खुला बजारमा चलेको दरभाउभन्दा दोब्बर दरमा प्रस्ताव गरे । यसले गर्दा सस्तो बिजुली बाध्यतावश महँगोमा किन्नुपर्ने अवस्था उत्पन्न भयो । नकिन्दा यहाँ अघोषित लोडसेडिङ गर्नुपर्ने स्थिति हुन्छ ।

त्यसैले बुढीगण्डकी, तमोर, माथिल्लो अरुण, सुनकोसीजस्ता बहुउद्देश्यीय र जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजना निर्माणको खाँचो दुई दशकअघिदेखि नै परेको हो । तर नीति निर्माताको यथोचित ध्यान यसतर्फ जान सकेन । अहिले पनि कुन जलाशययुक्त आयोजना कसरी निर्माण गर्ने भन्नेबारेमा सरकारले मार्गचित्रसहितको ठोस निर्णय लिन सकेको छैन । अर्कोतर्फ विगतका अनुभवले के देखाएको छ भने स्वदेशमा उत्पादन भएको बिजुली स्वदेशमै खपत भयो भने त्यसले अर्थतन्त्रमा ल्याउने मूल्य वृद्धि निर्यातको तुलनामा धेरै हुन्छ । उदाहरणका लागि: गत सन् २०२१ मा देशभर ६४० पेटाजुल ऊर्जा खपत भएछ । बिजुलीमा यसलाई रूपान्तरण गर्दा ३९ हजार मेगावाट हुन्छ । यो भनेको भात पकाउन बालिने दाउरादेखि मोटर गाडी, ट्रक चल्ने डिजेलसम्म हो । कुल ऊर्जामा दस प्रतिशत मात्र विद्युत् ऊर्जाले रूपान्तरण गर्ने वा तत्काल ३९०० मेगावाट बिजुली स्वदेशमै खपत हुन्छ । यो भनेको दुलो सम्भावना हो । आयातित एलपी ग्यास विस्थापित गर्ने, ढुवानीका लागि विद्युतीय रेल वा रज्जु मार्ग बनाएर डिजेलवाला ट्रकलाई विस्थापित गर्ने हो भने स्वदेशको ऊर्जा स्वदेशमै खपत हुन्छ । यसैले नै मुलुकमा समृद्धि ल्याउँछ ।

विद्युत्को अत्यधिक माग र ऊर्जा खपतको प्रक्षेपण

क्र.सं.	वर्षांतर	ऊर्जा (मेगावाट घण्टा)	पिक लोड (मेगावाट)
१	२०१९/२०	७,९४६	१,२९६
२	२०२०/२१	८,९२१	१,४९७
३	२०२१/२२	१०,०३८	१,७६३
४	२०२२/२३	११,२४८	१,९७७
५	२०२३/२४	१२,४८४	२,२१०
६	२०२४/२५	१४,००७	२,४६०
७	२०२५/२६	१५,४४७	२,७३२
८	२०२६/२७	१७,३०६	३,०३९
९	२०२७/२८	१९,२४३	३,३७९
१०	२०२८/२९	२१,३८७	३,७४६
११	२०२९/३०	२३,४९०	४,१४३

द्विपक्षीय र बहुपक्षीय विद्युत् उत्पादन र निर्यात

२०४६ अधिसम्म नेपालको जलविद्युत्मा विशेष गरेर द्विपक्षीय अनुदान वा ऋणले बन्थे । बहुक्षीय वा द्विपक्षीय ऋणले बनेका आयोजनाहरू पछि अनुदानमा परिणत हुन्थे । कुलेखानी पहिलो र दोस्रो यसैको उदाहरण हो । ६९ मेगावाटको तल्लो मर्स्याङ्दी र ७० मेगावाटको मध्य मर्स्याङ्दी जर्मनी ऋण सहायताबाट बनेका हुन् । त्रिशुली (२४ मेगावाट) र देवीघाट (१५ मेगावाट) भारतीय अनुदानबाट बनेका थिए । कालीगण्डकी ए (१४४ मेगावाट) एसियाली विकास बैंक, जाइका जस्ता बहुपक्षीय दातृ निकायको ऋण सहयोगमा बनेका हुन् । ६० मेगावाटको माथिल्लो त्रिशुली थ्री ए चिनियाँ ऋण, ३० मेगावाटको चमेलिया कोरियन ऋण सहायता, १५ मेगावाटको गण्डक भारतीय अनुदान र १० मेगावाटको सुनकोसी चिनियाँ सहयोगबाट बनेका हुन् ।

खुला तथा उदार अर्थनीति अपनाएपछि नेपालका ठुला तथा बृहत् जलविद्युत् आयोजनाहरूमा द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय लगानीकर्ताको चासो बढ्यो । अरुण तेस्रो (पहिलो चरणमा २०१ र अर्को चरणमा २०१ गरी जम्मा ४०२ मेगावाट) मा विश्व बैंकले लगानी गर्ने सम्झौता मात्र गरेको थिएन, टेक्नासमेत भइसकेको थियो । अरुण तेस्रोमा मुलुकभित्रै 'राजनीतिक सहमति' हुन सकेन र अन्ततः रद्द भयो । अरुण तेस्रोबाट हिँडेको विश्व बैंक नेपालको जलस्रोतमा हालसम्म फर्केको छैन । अरुण तेस्रोमै लगानी गर्न सम्झौता गरिसकेका देशहरूले कालीगण्डकी ए र मध्य मर्स्याङ्दीमा लगानी गरे ।

उता भारतीय बजारलाई लक्षित गर्दै अष्ट्रेलियन कम्पनी स्नोई माउण्टेनेरिड कर्पोरेसन (स्मेक) ले ७५० मेगावाटको जलाशययुक्त पश्चिम सेतीको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र प्राप्त गर्‍यो । अध्ययन पनि गर्‍यो र अन्ततः विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन (डिपिआर) समेत बनायो । उसले भारतलाई बिक्री गर्ने प्रयास गर्‍यो । त्यतिबेला प्रतियुनिट भारु २.४० (नेपालीतीन रूपियाँ ८४ पैसा) प्रस्तावित भयो । तर भारतले त्यति पैसामा पनि लिएन । भारतले बिजुली खरिद गरिदेला भन्ने आशाले स्मेकले १६ वर्षसम्म नेपालको

लाइसेन्स लियो । नेपाल सरकारले एसियाली विकास बैंक (एडिबी) सँग ऋण लिएर भए पनि पश्चिम सेतीमा लगानी गर्न तयार थियो । पछि चाइनाको सिमेक भन्ने कम्पनी र स्मेकबिच सम्झौता भयो । तर उत्पादन हुने बिजुली कहाँ बिक्री गर्ने भन्ने अन्धौलले सबै लगानीकर्ताहरू विमुख भए र सरकारले २०६८ सालमा लाइसेन्स रद्द गरिदियो ।

जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि देशका सर्वाधिक आकर्षक आयोजना माथिल्लो कर्णाली (९०० मेगावाट), अरुण तेस्रो (९०० मेगावाट) र बुढीगण्डकी (६०० मेगावाट) प्रतिस्पर्धा गरी विकास गर्न दिने निर्णय सरकारले गऱ्यो । बुढीगण्डकी जलाशययुक्त भएको र डुबान तथा पुनर्वासमा धेरै खर्च पर्ने भएकाले यसमा लगानीकर्ताहरू आकर्षित भएनन् तर माथिल्लो कर्णाली र अरुण तेस्रोमा निकै प्रतिस्पर्धा भयो । अन्ततः माथिल्लो कर्णालीमा १२ प्रतिशत निःशुल्क ऊर्जा अनि २७ प्रतिशत निःशुल्क सेयर तथा अरुण तेस्रोमा २१.९ प्रतिशत निःशुल्क ऊर्जा लिएर क्रमशः जिएमआर र सतलजल विद्युत् निगम भन्ने दुईओटा भारतीय कम्पनीले ती आयोजनाहरू हात पारे । अरुण तेस्रोको निर्माणकर्ता सरकारी कम्पनी भएकाले उसलाई बजार र लगानीको समस्या परेन र अघि बढ्यो तर भारतकै भए पनि जीएमआरलाई माथिल्लो कर्णालीको बिजुली कहाँ लगेर बेच्ने भन्ने समस्या अद्यापि छ । त्यही भएर तीन तीन पटकसम्म म्याद थप भएको छ ।

विद्युत् निर्यात

भारत विश्वमा विद्युत् ऊर्जाको सबैभन्दा ठुलो बजार हो । कोइला खपतका हिसाबले अमेरिका र चीनपछि भारत तेस्रो नम्बरमा आउँछ । भारतमा यतिखेर चार लाख मेगावाट विद्युत् जडित क्षमता छ । त्यसमध्ये ६५ प्रतिशतभन्दा बढी कोइलाबाट उत्पादन हुने गर्छ । भारतले सन् २०१८ देखि छिमेकी देशहरूबाट पनि बिजुलीको कारोबार गर्ने नीति लिएपछि नेपालले गत जेठ १९, २०७९ देखि भारतीय ऊर्जा विनिमय बजार (इण्डियन इनर्जी एक्वेञ्ज— आइआइएक्स) मा प्रवेश पाएको हो ।

भारतको तोकिएको अधिकारी (डेजिगडनेटेड अथोरिटी) ले अनुमति दिएपछि मात्र नेपालले बिजुली निर्यात गर्न पाउँछ । यस्तो अधिकारी भारतको विद्युत् मन्त्रालयले तोकेको केन्द्रीय विद्युत् प्राधिकरण हो । नेपालले माथिल्लो तामाकोसी (४५६ मेगावाट) को बिजुली भारत निर्यातका लागि एक वर्षअघिदेखि प्रस्ताव गरे पनि भारतले स्वीकार गरेको छैन । माथिल्लो तामाकोसीको सिभिल निर्माण चिनियाँ ठेकेदार कम्पनी भएका कारण उसले लिन नमानेको अनौपचारिक तवरबाट बताउँदै आएको छ । नेपाल विद्युत् प्राधिकरणले हालसम्म भारतलाई ११ अर्ब १६ करोड रुपियाँको बिजुली बिक्री गऱ्यो । परिमाणको हिसाब गर्दा यो एक अर्ब ३५ करोड ७७ लाख युनिट हुन्छ । यसको औसत बिक्री आम्दानी प्रतियुनिट ८ रुपियाँ २२ पैसा रह्यो ।

नेपालले छिमेकी बङ्गलादेशसँग पनि बिजुली व्यापार गर्न चाहेको छ र थियो । बङ्गलादेश पनि नेपालको बिजुली लिन आतुर छ । नेपाल सरकारसँग बङ्गलादेशले पाँच हजार मेगावाट बिजुली नेपालबाट उत्पादन गरेर लैजाने 'पूर्व समझदारी' भएको छ तर बङ्गलादेशसम्म जोड्ने प्रसारण लाइनको 'कनेक्टिभिटी' छैन । पहिलो विकल्पको रूपमा भारतीय भूभाग (करिब २१ किलोमिटर) मा छुट्टै प्रसारण लाइन बनाउन भारतले सहमति दिनुपर्छ । अर्को विकल्प भनेको भारतीय विद्युत् प्रणालीमा नेपालले दिने

र बङ्गलादेशले उसको सीमावर्ती क्षेत्रबाट लिने, जसरी हाल एक हजार मेगावाट आयात गर्दै आइरहेको छ । यसमा पनि भारतको सहमति अनिवार्य छ तर भारतले हालसम्म त्रिदेशीय बैठक बस्नसमेत चासो दिएको छैन ।

जलस्रोत विकासमा निजी क्षेत्र/सहभागिता

पहिलोपटक विद्युत् ऐन, २०४९ ले स्वदेशी तथा विदेशी निजी क्षेत्रका लगानीकर्ताहरूलाई नेपालको जलविद्युत्मा आमन्त्रण गर्‍यो । अरुण तेस्रोको अवसानपछि नेपाललाई तत्काल २ सय मेगावाट बिजुलीको अति जरुरी थियो । अरुण तेस्रो भड्काउलान् वा नआउला भनेर त्यतिबेलाको प्राधिकरणले अन्य मध्यमखालका आयोजनाको गम्भीर अध्ययन गरेन । २०५२ सालदेखि नै मुलुकमा लोडसेडिङ सुरु भइसकेको थियो । त्यही रनाहामा विदेशी लगानी भित्र्याउने नाममा पहिलोपटक खिम्ती (६० मेगावाट) आयो । नर्वेजियनको लगानी रहेको खिम्तीले उत्पादन गर्ने बिजुली डलरमा खरिद गर्ने सम्झौता (पिपिए) भयो । यो सर्वाधिक महँगो थियो । यसले उत्पादन सुरु गरेको २० वर्षसम्म पूर्ण डलर तिर्नुपर्ने र त्यसपछि आधा स्वामित्व नेपाल विद्युत् प्राधिकरणकोमा आउने गरी सम्झौता भएको थियो । हाल यसको आधा स्वामित्व प्राधिकरणसँग छ ।

नेपाली कांग्रेसकी नेतृ शैलजा आचार्य २०५५ साल वैशाख २ गते जलस्रोत मन्त्रीमा नियुक्त हुनुभयो । मन्त्री आचार्यले नै नेपालको जलविद्युत्मा स्वदेशका निजी क्षेत्र सहभागी गराउने नीति लागु गर्नुभएको थियो । उहाँले निजी क्षेत्रलाई हिउँदयाममा प्रतियुनिट ४ रुपियाँ २५ पैसा र वर्षायाममा प्रतियुनिट ३ रुपियाँ विद्युत् खरिद सम्झौता दर लागु गराउनुभएको थियो । शैलजाले रोपेको जलविद्युत् रूपी बिरुवा आज करिब १५ सय मेगावाट (प्राधिकरणको सहायक कम्पनीका समेत) पुगेको छ ।

सरकारले लगानी बोर्ड ऐन, २०६४ लागु गरेपछि ५ सय मेगावाटभन्दा बढीका आयोजना लगानी बोर्डको कार्यालयले हेर्ने कार्यादेश प्राप्त गर्‍यो । माथिल्लो कर्णाली, अरुण तेस्रोलागायतका विभिन्न ठुला आयोजनाहरू लगानी बोर्डको कार्यालय हेर्दै आएको छ । लगानी बोर्डले हालसम्म ४ हजार ९ सय ७८ मेगावाटको आयोजना अधि बढाउने जमर्को गर्दै आएको छ । यसबाहेक नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्व रहेको विद्युत् उत्पादन कम्पनी, जलविद्युत् लगानी तथा विकास कम्पनी, बेतान कर्णाली, सञ्चय कोष ले विभिन्न आयोजना अगाडि बढाएका छन् । यसरी हालसम्म उत्पादन भइसकेका, अध्ययनका क्रममा रहेका, उत्पादन अनुमतिपत्र लिएका र विभिन्न चरणमा गरी कुल २७ हजार ७ सय ८० मेगावाटका जलविद्युत् आयोजना छन् ।

जलस्रोत संरक्षण, विकास तथा उपयोगमा तहगत सरकारको भूमिका (सहकार्य तथा समन्वय)

नेपालको संविधान, २०७२ ले तीन तहको सरकार र व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरेको छ— सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तह । यी तिनै तहका सरकार र व्यवस्थापिकाका काम, कर्तव्य र अधिकार पनि संविधानले नै उल्लेख गरेको छ । जलस्रोत तथा ऊर्जाका मामिलामा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका आ-आफ्ना अधिकारलाई संविधानले व्यवस्थित गरेको छ । सङ्घको अधिकार (संविधानको अनुसूची ५), प्रदेशको

अधिकार (अनुसूची ६), सङ्घ र प्रदेशको साभा अधिकार (अनुसूची ७) र सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभा अधिकार (अनुसूची ९) छन् ।

जलस्रोत तथा ऊर्जा विषयमा सङ्घको अधिकार (अनुसूची २) अन्तर्गत जलस्रोतको संरक्षण र बहुआयामिकि उपयोगसम्बन्धी नीति र मापदण्ड, अन्तर्देशीय तथा अन्तरप्रदेश विद्युत प्रसारण लाइन, केन्द्रीय स्तरका ढुला विद्युत्, सिँचाइ र अन्य आयोजना र परियोजना छन् ।

यसैगरी संविधानले प्रदेश स्तरको विद्युत्, सिँचाइ, खानेपानी सेवा र परिवहनलाई प्रदेशस्तरको अधिकार क्षेत्र (अनुसूची ६) मा व्यवस्था गरेको छ । सङ्घ र प्रदेशको साभा अधिकार (अनुसूची ७) अन्तर्गत अन्तर्देशीय रूपमा फैलिएको जङ्गल, हिमाल, वन संरक्षण र जलस्रोत उपयोगलाई परिभाषित गरेको छ ।

संविधानमा स्थानीय सिँचाइ, खानेपानी, साना जलविद्युत् आयोजना र वैकल्पिक ऊर्जालाई स्थानीय तहको अधिकार (अनुसूची ८) मा बन्दोबस्त गरिएको छ ।

त्यस्तै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभा अधिकार (अनुसूची ९) अन्तर्गत विद्युत्, खानेपानी, सिँचाइजस्ता सेवाहरू, जल उपयोग, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी छन् ।

संविधानको धारा ५७ ले राज्यशक्तिको बाँडफाँड गरेको छ । यही धाराअन्तर्गत सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका आ-आफ्ना एकल अधिकार, सङ्घ, प्रदेशका साभा अधिकार र तीनै तहका साभा अधिकारबारे व्यवस्था गरिएको छ । संविधानले किटान गरेकोमा संविधानअनुसार र प्रदेश वा स्थानीय तह आफैँले बनाएको कानुनअनुसार ती अधिकार उपयोग गर्न पाइने व्यवस्था छ । तर प्रदेश सभा वा गाउँ सभा वा नगर सभाले कानुन बनाउँदा सङ्घीय कानुनसँग बाभिने गरी बनाउन नपाउने र यदि बनाएमा बाभिएको हदसम्म खारेज हुने प्रावधान संविधानको धारा ५७(८) मा छ ।

संविधानको धारा ५९(४) मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख छ । त्यस्तो लाभको निश्चित अंश रोयल्टी, सेवा वा वस्तुको रूपमा परियोजना प्रभावित क्षेत्र र स्थानीय समुदायलाई कानुनबमोजिम वितरण गर्नुपर्ने संविधानमै व्यवस्था भएकाले यस्ता विषयको संवैधानिक वा कानुनी ग्यारेन्टी गर्न खोजिएको छ ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा स्थानीय समुदायले लगानी गर्न चाहेमा लगानीको प्रकृति र आकारको आधारमा कानुनबमोजिमको अंश लगानी गर्न प्राथमिकता दिनुपर्ने संविधानको धारा ५९(५) मा छ ।

संविधानको अधीनमा रही प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार अनुसूची ६, ७ र ९ बमोजिमको सूचीमा उल्लेख भएबमोजिम हुने धारा १६२(४) मा छ । तर सङ्घ र प्रदेशको साभा अधिकारको विषयका सम्बन्धमा यो संविधान र सङ्घीय कानुनमा स्पष्ट उल्लेख भएकोमा बाहेक प्रदेश मन्त्रीपरिषदले कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग गर्दा नेपाल सरकारसँग समन्वय गरी गर्नुपर्ने व्यवस्थाले प्रदेश सरकारले जलस्रोतलगायत अधिकार क्षेत्रका विषयमा आफूखुशी निर्णय गर्न रोक लगाएको देखिन्छ ।

यसैगरी धारा २३१(२) दुई वा दुईभन्दा बढी प्रदेशले अनुसूची ६ मा उल्लिखित कुनै विषयमा कानुन बनाउन नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गरेमा सङ्घीय संसदले आवश्यक कानुन बनाउन सक्ने भनिएको छ । तर त्यस्तो कानुन सम्बन्धित प्रदेशको हकमा मात्र लागु हुने व्यवस्था छ ।

धारा २३२(७) सङ्घीय शासन कायम रहेको अवस्थामा सङ्घीय संसदले अनुसूची ६ बमोजिमको सूचीमा परेको विषयमा कानुन बनाउन सक्ने बन्दोबस्त गरेको छ र त्यस्तो कानुन सम्बन्धित प्रदेश सभाले अर्को कानुन बनाई खारेज नगरेसम्म बहाल रहने भनिएको छ ।

संविधानको विभिन्न अनुसूचीमा राज्यशक्तिको बाँडफाँड (धारा ५७) व्यवस्था गरेकाले ती अनुसूचीमा उल्लेख भए बमोजिमको कार्यकारिणी अधिकार सम्बद्ध प्रदेशलाई दिएको छ (धारा १६२(४) । तर सङ्घ र प्रदेशको साभा अधिकारको विषयका सम्बन्धमा यो संविधान र सङ्घीय कानुनमा स्पष्ट उल्लेख भएकोमा बाहेक प्रदेश मन्त्रीपरिषदले कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग गर्दा नेपाल सरकारसँग समन्वय गरी गर्नुपर्ने प्रावधान छ ।

यसरी संविधानमा उल्लिखित सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका एकल वा साभा अधिकार उपयोगका सम्बन्धमा अझै पनि पूर्ण रूपले कानुन बनिस्केको अवस्था छैन । सङ्घीय सरकारले विद्युत् विधेयक तर्जुमा गरी प्रतिनिधि सभामा पठाएको तर प्रतिनिधि सभाको म्याद (२०७९ असोजमा) सकिएकाले उक्त विधेयक पनि सरकारले फिर्ता लिएको छ । यसबाहेक सङ्घले जलस्रोत र ऊर्जासम्बद्ध अन्य कानुन तर्जुमा गरेको छैन भने प्रदेशहरूले पनि जलस्रोत र ऊर्जाजन्य कानुन लागु गरेका छैनन् । यस्तो कानुनको अभावमा जलस्रोतको उपयोगमा भोलि प्रदेशहरूबिच विवाद उत्पन्न हुने देखिन्छ । उदाहरणका लागि सङ्घीय सरकारले घोषणा गरेको कालीगण्डकी-तिनाउ डाइभर्सन परियोजनामा गण्डकी र लुम्बिनी प्रदेशबिच विवाद उत्पन्न भएको छ । गण्डकी प्रदेशले कुनै हालतमा कालीगण्डकीको पानी अन्त लैजान नपाउने भनेका छन् भने लुम्बिनी सरकारले हिउँदयाममा प्रायः सुख्खा रहने तिनाउमा कालीगण्डकीको पानी खसालेरै छाड्ने घोषणा गरेका छन् । यस्ता विषयमा सङ्घीय वा प्रादेशिक कानुन तर्जुमा नभएकाले अन्तर प्रदेशीय जलस्रोत उपयोगमा विवाद उत्पन्न भएको हो ।

भावी कार्यदिशा/रणनीतिका लागि सुझावहरू

कुनै पनि मुलुकको आर्थिक सामाजिक विकासको मेरुदण्ड प्राकृतिक स्रोत तथा साधनलाई मानिन्छ । नेपालको हकमा जलस्रोत महत्त्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत हो । उद्यमबिना मुलुकको आर्थिक उन्नति नहुने तर देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जिडिपी) मा उद्योग क्षेत्रको योगदान केवल ६ प्रतिशत मात्र रहेको छ । तुलनात्मक रूपमा लाभ हुने, प्रतिस्पर्धी क्षमता कायम राख्न सक्ने, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा समेत सजिलै बिक्री हुने भनेकै नेपालको सन्दर्भमा विद्युत् ऊर्जा हो । देशको भविष्य पनि यही ऊर्जासँग गाँसिएको छ । उदाहरणका लागि २०५७/५८ मा कालीगण्डकी 'ए' जलविद्युत् परियोजना सम्पन्न हुँदा मुलुकको जिडिपीमा दुई प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो ।

हामीसँग उपलब्ध अथाह जलस्रोतबाट विद्युत् उत्पादन गरी सर्वप्रथम स्वदेशमै खपत गराउने राष्ट्रिय नीति हुनुपर्छ । हाल देशले खपत गरिरहेको ऊर्जा (कुल ६४० पेटा जुल) मध्ये १० प्रतिशतलाई मात्रै जलविद्युत्मा रूपान्तरण गर्न सके तत्काल करिब ४ हजार मेगावाट बिजुली स्वदेशमै खपत हुन्छ ।

स्वदेशमा आन्तरिक बिजुली खपत गराउन केही पूर्व सर्तहरू छन् । एकाएक र रातारात खपत हुँदैन । यसका लागि सर्वप्रथम नीतिगत हस्तक्षेप वा सुधार आवश्यक देखिन्छ । सर्वप्रथम प्रसारण तथा वितरण प्रणाली बलियो र भरपर्दो बनाउन आवश्यक छ । हालको मूल्यअनुसार करिब ६ खर्ब रूपियाँ प्रसारण लाइन, सवस्टेसन निर्माणमा खर्च गर्नुपर्ने अनुमान नेपाल विद्युत् प्राधिकरणले सार्वजनिक गर्दै आएको छ ।

विद्युत् आपूर्तिको सुनिश्चितता भएपछि मात्रै विद्युत् उपभोक्तामा आत्मविश्वास बढ्छ र उनीहरू क्रमशः खाना पकाउने एलपी ग्यासको साटो भान्सामा विद्युतीय चुल्हो (इण्डक्सन) राख्न थाल्छन् । अहिले विद्युत् कतिखेर जान्छ र कतिखेर आउँछ त्यसको कुनै ग्यारेन्टी छैन । लामो प्रसारण लाइन, कम भोल्टेजका लाइन, कम क्षमताका सवस्टेसन आदिका कारण आपूर्ति सुनिश्चितता भएको हो । यस्तो सुनिश्चितता भइसकेपछि ६ सय मेगावाटको अनवरत आपूर्ति गर्न सक्ने प्रणाली स्थापित हुन सक्छ, जसले अधिकांश खपत हुने आयातित एलपी ग्यासलाई विस्थापन गर्न सक्छ । हालसम्मको ग्यास खपतको आँकडा हेर्दा करिब ६ सय मेगावाट बराबरको ग्यास खाना पकाउने कार्यमा उपयोग भइरहेको देखिन्छ ।

अहिलेको युग विज्ञान र प्रविधिको हो । विश्वमा खपत हुने ऊर्जामध्ये सबैभन्दा बढी तापीय ऊर्जा (कोइला) हो । यसको खपतले विश्वको जलवायु सड्कटमा पर्दै गइरहेको छ । पृथ्वीको तापमान डेढ डिग्री सेन्टिग्रेडभन्दा बढी हुन नदिने जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी हरेक विश्व सम्मेलन (कोप) मा प्रतिबद्धता व्यक्त गरिँदै आएको छ । नेपालले पनि सन् २०४५ भित्र शून्य कार्बन उत्सर्जन (नेट जिरो) गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासँगै घोषणा गरेको छ । अन्य देशहरू पनि निश्चित समय सीमाभित्र शून्य कार्बनको अवस्थामा ल्याउन प्रतिबद्ध छन् । यसका लागि कार्बन खपत शून्य हुनुपर्छ, शून्य हुनका लागि यसको विकल्प चाहिन्छ ।

हालको अवस्थामा त्यो विकल्प भनेको हरित हाइड्रोजन ऊर्जा हो । यसलाई 'भविष्यको विकल्प' पनि भनिँदै आएको छ । नवीकरणीय ऊर्जा प्रयोग गरेर हाइड्रोजन ग्यास उत्पादन गरिन्छ । जीवाष्म इन्धन (कोइला आदि) प्रयोग नगरी पानीलाई इलेक्ट्रोलाइसिस गर्दा अक्सिजन र पानीको अणु छुट्याइन्छ । त्यहीबाट हाइड्रोजन उत्पादन हुन्छ । कोइला उपयोग गरेर उत्पादन गरिने ऊर्जा 'ग्रे हाइड्रोजन' हो, जसले वातावरणमा कार्बन छाड्छ तर ग्रीन हाइड्रोजनमा स्वच्छ ऊर्जा (सौर्य वा जलविद्युत्) उपयोग हुने हुँदा त्यसले वातावरणमा कार्बन छाड्दैन । यो ऊर्जा खाना पकाउन, पानी जहाज चलाउन, यातायातका सवारी चलाउन उपयोग हुन्छ । यसको प्रयोग विश्वमा क्रमिक रूपले बढ्दै जाने देखिन्छ । त्यसको लाभ नेपालले पनि लिन सक्छ । यसका लागि अहिलेदेखि नै अध्ययन, अनुसन्धान गरी नीति निर्माण तर्जुमा गरेर प्रविधि भित्र्याउनतिर लाग्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसैगरी हरेक प्रदेशमा राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय डाटा केन्द्र, चिस्थान केन्द्र स्थापना गर्ने उपक्रम स्वदेशी विद्युत् खपतको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् । अन्तर्राष्ट्रिय डाटा केन्द्र स्थापनाका लागि चिसो मौसम चाहिन्छ । साथै डाटा सेन्टरभित्र अत्यधिक चिसो तापक्रम कायम गर्नुपर्छ । यसले अधिक मात्रामा बिजुली खपत गर्छ । यस्तै, हरेक प्रदेश वा अर्भ भनी सके जिल्ला, गाउँपालिकाहरूमा चिस्थान केन्द्र स्थापना गर्न सके एकातिर किसानहरूले फलाएका तरकारी, फलफूललाई धेरै दिन भण्डार गर्न सकिन्छ, अर्कोतिर बिजुली खपत बढ्छ । यस्तो कार्य स्थानीय तहका सरकार वा प्रदेश सरकारले पनि गर्न सक्छन् । गाउँपालिका वा प्रदेश सरकारले भ्यु टावर बनाउनुको साटो चिस्थान केन्द्र बनाउने हो भने धेरै बिजुली खपत हुन

सक्छ । यसबाहेक हरेक घरमा उपयोग हुने विद्युतीय उपकरण (फ्रिज, वासिङ मेसिन, माइक्रो ओभन) को आयातमा भन्सार महसुल कम गर्ने हो भने त्यसको उपयोग वृद्धि हुन्छ, जसले कालान्तरसम्म बिजुली खपत हुन्छ । हाल नेपालमा प्रतिव्यक्ति विद्युत् खपत ३२५ युनिट मात्रै छ ।

यसरी सर्वप्रथम आन्तरिक बिजुली खपत बढाउन आन्तरिक प्रसारण लाइन क्षमता विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ । अर्कोतिर हिउँदयामको दीर्घकालीन गर्जो टार्न जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजनाको निर्माण जरूरी छ, जुन नेपाल सरकारको प्राथमिकतामा परेको देखिँदैन । विद्युत् खपत हुँदैन भन्ने मानसिकता र त्यसअनुसारको नीति होइन कि विद्युत् खपत बढाउने र सक्दो उत्पादन गर्ने नीति हुनुपर्छ । गुणस्तरीय बिजुलीको उपलब्धताको ग्यारेन्टी नभएसम्म विद्युत् खपत बढ्दैन त्यसैले जलाशययुक्त आयोजनाहरूको निर्माण र प्रणाली सुदृढीकरण नै विद्युत् खपतको सुगम मार्ग हो । विद्युत् खपतबिना कुनै पनि देश समृद्ध हुँदैन । भारत लगायत अन्य देशमा विद्युत् बिक्री तत्कालका लागि रणनीति हो । दीर्घकालीन रणनीति भने आन्तरिक खपत नै हो । यसैले विद्युत् उत्पादन, प्रसारण र वितरणको क्षमता बढाउँछ ।

प्रचलित शब्दावली र परिभाषा

लोडसेडिङ	बिजुली आपूर्ति कटौती
पिपिए	पावर पर्चेज एग्रीमेन्ट (विद्युत् खरिद सम्झौता)
आरओआर	रन अफ रिभर (नदी प्रवाही)
पिआरओआर	पिकिङ रन अफ रिभर (अर्धजलाशययुक्त)
स्टोरेज	जलाशययुक्त आयोजना
जीडीपी	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन
मेगावाट	हजार किलोवाट
केभी	किलो भोल्ट
पम्प स्टोरेज	जलाशयको पानी विद्युत् उत्पादन गरी पुनः जलाशयमै तानेर पुनः बिजुली उत्पादन गर्ने
रोयल्टी	सरकारी स्रोत उपयोग गरेबापत तिर्नुपर्ने सलामी
सवस्टेशन	उपविश्रामस्थल
जलवायु परिवर्तन	पृथ्वीको वायुमण्डलको तापक्रममा भएको घटबढका कारण उत्पन्न परिस्थिति
हरित हाइड्रोजन	हरितगृह ग्यास उत्सर्जन नगर्ने नवीकरणीय ऊर्जा प्रयोग गरेर उत्पादन गरिने हाइड्रोजन ग्यास
प्रतिव्यक्ति विद्युत् खपत	कुल जनसङ्ख्यामध्ये एकजनाले वर्षभरि खपत गर्ने बिजुली (युनिटमा)
इलेक्ट्रोलाइसिस	पानीको विद्युतीय विच्छेदीकरण
नदी डाइभर्सन	एक ठाउँको नदीको पानी अर्को ठाउँको नदीमा पथान्तरण

- श्री विकास थापा इकागज डट कमका सम्पादक हुनुहुन्छ ।

सार्वजनिक प्रशासन : व्यवस्था र व्यवहार

प्रकाश दाहाल

विषय प्रवेश

नेपालको संविधानको धारा ५६ ले तीन तहको राज्य संरचनाको व्यवस्था गरेको छ । तदनुसृत राजनीतिक पुनर्संरचनाको कार्य सम्पन्न भई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका निर्वाचित सरकारहरूले पहिलो कार्यकाल पूरा गरिसकेका छन् भने भर्खरै दोस्रो कार्यकालको समेत प्रारम्भ भएको छ । यसबाट राजनीतिक पुनर्संरचनाको संस्थागतीकरण हुन पुगेको छ । तर संविधान जारी भएको सात वर्ष पूरा भइसक्दा पनि प्रशासनिक पुनर्संरचनाले पूर्णता पाउन सकेको छैन । यसो हुनुमा प्रशासनिक रूपान्तरणको विषयले राजनीतिक महत्त्व नपाउनु र संविधानले समेत सङ्घीयतामा प्रशासनिक संरचनाको स्पष्ट व्यवस्था नगर्नु मुख्य कारण रहेका छन् । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका निजामती तथा अन्य सरकारी सेवाहरूको गठन तथा सञ्चालन र सेवाका सर्तहरूको व्यवस्था गर्न आवश्यक कानूनहरू निर्माण हुन सकेका छैनन् । तीनै तहको कार्यविश्लेषणका आधारमा सङ्गठन संरचना र कर्मचारी दरबन्दी निर्धारण गरी पदपूर्ति गर्न सकिएको छैन । प्रशासनिक संरचनाको अन्तरतह सम्बन्ध, समन्वय र सहकार्यको स्पष्ट खाका तय गर्न सकिएको छैन । स्थायी सरकार मानिने सार्वजनिक प्रशासन सक्षम, सुदृढ, तटस्थ एवम् व्यावसायिक नभई मुलुकको विकास र सामाजिक एवम् आर्थिक रूपान्तरणका सोच तथा लक्ष्यहरूको प्राप्ति सम्भव छैन । यस्तो परिस्थितिमा नवनिर्वाचित सङ्घीय संसद र प्रदेश सभाहरूको पहिलो प्राथमिकताको कार्य प्रशासनिक सङ्घीयतालाई पूर्णता दिने हुनुपर्छ ।

राज्य संरचना र प्रशासन प्रणाली

प्रशासन प्रणाली मुलुकको राज्य संरचनाअनुरूपकै हुनुपर्दछ । नेपालको राज्य संरचना तीन तहबाट राज्य शक्तिको प्रयोग गर्ने सङ्घीय स्वरूपको भएको हुँदा यहाँको प्रशासन प्रणाली पनि तीन तहकै छ । सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय प्रशासनमा क्रमशः नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहका सङ्गठन संरचना, दरबन्दी र तिनको सञ्चालनका नीति तथा कानूनहरूको समष्टिलाई समेटिन्छ ।

नेपालको प्रशासनका तह र संरचनाहरू

प्रशासनिक तह	प्रशासनिक संरचना
सङ्घीय प्रशासन	<ul style="list-style-type: none"> » राष्ट्रपतिको कार्यालय र उपराष्ट्रपतिको कार्यालय » प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय र मातहतका विषयगत मन्त्रालय, विभाग र कार्यालयहरू » सङ्घीय संसद (प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा) का सचिवालय तथा सङ्घीय संसदका समितिहरूका सचिवालय » सुरक्षा निकायहरू (नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल, नेपाल प्रहरी र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागका मुख्यालय र सो मातहतका विभिन्न तहका कार्यालयहरू) » सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत, जिल्ला अदालत, अन्य अदालतहरू तथा अन्य न्यायिक निकायहरू » संवैधानिक निकाय र तिनको मातहतका कार्यालयहरू » महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सो मातहतका जिल्ला सरकारी वकिलका कार्यालयहरू » नेपाल सरकारद्वारा गठित विभिन्न आयोग, परिषद्, प्राधिकरण, समिति, प्रतिष्ठान, बोर्ड आदि ।
प्रादेशिक प्रशासन	<ul style="list-style-type: none"> » प्रदेश प्रमुखको कार्यालय » प्रदेश मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय र सो मातहतका प्रदेश मन्त्रालय, निर्देशनालय र कार्यालयहरू » प्रदेश महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय » प्रदेश सभा सचिवालय र प्रदेश सभा समितिका सचिवालयहरू » प्रादेशिक आयोग, समिति तथा प्रतिष्ठानहरू » प्रदेश प्रहरी
स्थानीय प्रशासन	<ul style="list-style-type: none"> » जिल्ला समन्वय समितिको कार्यालय » गाउँनगर कार्यपालिकाको कार्यालय » स्थानीय न्यायिक समिति » वडा कार्यालय » स्थानीय सेवा केन्द्रहरू » नगर प्रहरी

३. सरकारको भूमिका र कार्यक्षेत्र

सार्वजनिक प्रशासनको तहगत संरचना, सङ्गठन र दरबन्दी कस्तो र कति हुने भन्ने विषय तीनै तहका सरकारको भूमिका र कार्यक्षेत्र के हुने भन्नेमा भर पर्दछ । सरकारको भूमिका र कार्यक्षेत्र सम्बन्धित मुलुकले अवलम्बन गरेको शासकीय शैली र आर्थिक नीतिमा आधारित हुन्छ । एकात्मक, केन्द्रीकृत र अधिनायकवादी निरङ्कुश शासन व्यवस्था तथा राज्य नियन्त्रित अनुदार अर्थ व्यवस्थामा सरकारको सेवा प्रदायक र कठोरतम, नियमन तथा नियन्त्रणकारी भूमिका रहन्छ भने कार्यक्षेत्र समेत विस्तारित र व्यापक हुन्छ । यसको ठिक विपरीत लोकतान्त्रिक पद्धति, विकेन्द्रीकृत शासन प्रणाली र उदार अर्थनीति अवलम्बन गर्ने मुलुकहरूमा सरकारको भूमिका नियमनकर्ता, सहजकर्ता र प्रवर्धनकर्ताका रूपमा सीमित रही अधिकांश सार्वजनिक सेवाको उत्पादन र प्रवाहको जिम्मा बजारलाई छाड्ने गरिन्छ ।

नेपाल लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणाली भएको सङ्घीय राज्य हो । नेपालको संविधानले खुला, उदार, बजारमुखी, समाजवादउन्मुख अर्थनीतिलाई अनुसरण गरेको छ । यस अर्थमा नेपालमा सरकारको नियमनकारी, सहजकर्ता र प्रवर्धनकारी भूमिकामा रहेको छ भने यसको कार्यक्षेत्रमा आवश्यकताअनुसार समयसापेक्ष विस्तार र सङ्कुचन दुवै भएको छ ।

संविधानको मर्म र भावनालाई हेर्ने हो भने नेपालमा सरकारका (समग्रतामा तीनै तहको सरकारका) प्रमुख कार्यक्षेत्रहरू देहायबमोजिम रहेको मान्नुपर्दछ :

- (क) नीति, विधि र मापदण्ड निर्माण र परिपालना
- (ख) समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र सार्वजनिक स्रोत व्यवस्थापन
- (ग) टुला आर्थिक, भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार निर्माण
- (घ) विकास व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक सेवाहरूको प्रबन्ध
- (ङ) प्रतिरक्षा, शान्ति, सुव्यवस्था र न्याय निरूपण
- (च) अन्तर्राष्ट्रिय द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सम्बन्ध र कूटनीति
- (छ) सामाजिक संरक्षण, न्याय र समानताको प्रत्याभूति
- (ज) निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको प्रवर्धन र नियमन
- (झ) वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन
- (ञ) सङ्कट र विपत्, जोखिम तथा द्वन्द्व व्यवस्थापन
- (ट) खोज तथा अनुसन्धान र मानव पूँजी विकास
- (ठ) अन्तरसरकार समन्वय र सम्बन्धको व्यवस्थापन ।

सरकारले उल्लेखित विषय क्षेत्रभित्रका विभिन्न कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्ने भए पनि यस्ता सबै कार्यहरू सरकार एकलैले मात्र गर्दैन । कामको प्रकृति, महत्त्व र प्राथमिकताका आधारमा सरकारले मुख्य कार्यहरू

(Core Functions) आफूले गरेर अन्य कार्यहरू (Non-core Functions) को हकमा नाफामूलक कार्यहरू निजी क्षेत्र र गैरनाफामूलक कार्यहरू नागरिक समाजमार्फत सम्पादन गराउँछ । कतिपय कार्यमा सरकारले निजी र गैरसरकारी क्षेत्रसँग साभेदारी समेत गर्दछ । निजी र गैरसरकारी क्षेत्रले गर्ने कार्यहरूको सन्दर्भमा सरकारको भूमिका सबलीकरण, प्रवर्धन, सहजीकरण र नियमनमा सीमित हुन्छ ।

नेपालको प्रशासनलाई मुलुकले अवलम्बन गरेको यसप्रकारको शासन प्रणाली र सरकारको भूमिका तथा कार्यक्षेत्रअनुरूप हुने गरी नै विकास र अभ्यास गरिनु जरुरी छ ।

प्रशासनसँग सम्बन्धित मौजूदा व्यवस्था

नेपालको प्रशासनिक प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न देहायबमोजिमका संवैधानिक, कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू गरिएका छन् :

(क) संवैधानिक व्यवस्था

प्रशासनसँग सम्बन्धित मौजूदा व्यवस्था

संवैधानिक व्यवस्था

संरचना सम्बन्धमा

तीन तहको प्रशासनिक संरचना:
सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय तह (धारा ५६)

आर्थिक अधिकार प्रयोगका सम्बन्धमा

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने (धारा ५९ को उपधारा (१))

सेवा सम्बन्धमा

- सङ्घीय निजामती सेवा तथा अन्य सङ्घीय सरकारी सेवाहरू (धारा २८५ को उपधारा (१) र अनुसूची ५ को क्र.सं. १०)
- प्रदेश निजामती सेवा तथा अन्य प्रदेश सरकारी सेवाहरू (धारा २८५ को उपधारा (३) र अनुसूची ६ को क्र.सं. ५)
- स्थानीय सेवा (धारा २८५ को उपधारा (३) र अनुसूची ८ को क्र.सं. ५)

राजस्व स्रोत बॉटफॉटका सम्बन्धमा

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतबाट राजस्व उठाउन सक्ने (धारा ६० को उपधारा (१))
- नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई एवम् प्रदेश सरकारले स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने (सोही धाराको उपधारा (४) र (५))
- नेपाल सरकारले सङ्कलन गरेको राजस्व सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्योयोचित वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने (सोही धाराको उपधारा (२))
- नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई सङ्घीय सञ्चित कोषबाट सशर्त, समपूरक वा विशेष अनुदान दिने (सोही धाराको उपधारा (६))

प्रशासनसँग सम्बन्धित मौजुदा व्यवस्था

सुशासन ऐन, २०६४

नेपाल सरकारले मुलुकमा सुशासन कायम गर्नको लागि केन्द्र, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय स्तरबाट प्रशासनिक कार्यसम्पादन गर्ने (दफा ३)

नेपाल सरकारको केन्द्रीय कार्य सम्पादन गर्न प्रमुख प्रशासनिक निकायका रुपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय रहने र आवश्यक सङ्ख्यामा विषयगत मन्त्रालय तथा ती मातहतमा विभाग, कार्यालय तथा निकायहरू रहने (दफा ४)

प्रशासनिक कार्यसम्पादन गर्न मन्त्रालय, विभाग, तथा कार्यालयको अतिरिक्त नेपाल सरकारले आवश्यकताअनुसार अन्य सचिवालय, आयोग, बोर्ड, केन्द्र, समिति वा अन्य त्यस्तै निकाय गठन गर्न सक्ने (दफा ५)

प्रशासनिक कार्य सञ्चालनका आधार:

(क) राष्ट्र र जनताको बृहत्तर हित, (ख) समन्याय र समावेशीकरण, (ग) कानूनको शासन, (घ) मानव अधिकारको प्रत्याभूति, (ङ) पारदर्शिता वस्तुनिष्ठता जवाफदेहिता तथा इमानदारिता, (च) आर्थिक अनुशासन एवम् भ्रष्टाचारमुक्त, चुस्त र जनमुखी प्रशासन, (छ) प्रशासन संयन्त्रको तटस्थता र निष्पक्षता, (ज) प्रशासनिक संयन्त्र र निर्णयमा सर्वसाधारणको पहुँच, (झ) विकेन्द्रीकरण तथा अधिकार निक्षेपण र जनसहभागिता तथा स्थानीय स्रोतको अधिकतम उपयोग (दफा ६)

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो कार्यबोझ, राजस्व क्षमता, खर्चको आकार, स्थानीय आवश्यकता र विशिष्टतालाई ध्यानमा राखी सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणका आधारमा प्रशासकीय सङ्गठन र कर्मचारी दरबन्दी निर्धारण गर्नुपर्ने (दफा ८३)

स्थानीय सेवाको गठन, सञ्चालन, व्यवस्थापन, सेवाको सर्त तथा सुविधा सङ्घीय कानूनले तोकेको आधारभूत सिद्धान्त र मापदण्डको अधिनमा रही स्थानीय तहले बनाएको कानूनबमोजिम हुने र स्थानीय सेवाको स्थायी दरबन्दीको पदमा प्रदेश लोक सेवा आयोगले छनौट गरी सिफारिस गरेको उमेदवारलाई मात्र नियुक्ति गर्नुपर्ने (दफा ८६)

कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन, २०७३

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल तथा साझा अधिकार सूचीको बॉडफॉट र विस्तृतीकरण गरी तिनका सम्बन्धमा तीन तहको कार्यजिम्मेवारी अधिकार क्षेत्रलाई स्पष्ट गरिएको

प्रशासनसँग
सम्बन्धित मौजुदा
व्यवस्था

वर्तमान अवस्था

(क) सरकारी सेवाहरू र कर्मचारी दरबन्दी

कुनै पनि देशले मुलकी प्रशासन सञ्चालन गर्न निजामती र अन्य सरकारी सेवाहरूको गठन गरेको हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा २८५ उपधारा ११० ले नेपाल सरकारले देशको प्रशासन सञ्चालन गर्न सङ्घीय निजामती सेवा र आवश्यकताअनुसार अन्य सङ्घीय सरकारी सेवाहरूको गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ भने सोही धाराको उपधारा १३० ले प्रदेश मन्त्रीपरिषद्, गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले आ-आफ्नो प्रशासन सञ्चालन गर्न आवश्यकताअनुसार कानुनबमोजिम विभिन्न सरकारी सेवाहरूको गठन र सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसैबमोजिम हाल नेपालमा सम्बन्धित सेवा सञ्चालन ऐनमार्फत देहायका सरकारी सेवाहरू गठन भई त्यस्ता सेवाहरूमा रहेको देहायबमोजिमको दरबन्दी र जनशक्तिमार्फत मुलुकको प्रशासन सञ्चालन भइरहेको छ:

सरकारी सेवाहरू र कर्मचारी दरबन्दी

सरकारी सेवा		स्वीकृत दरबन्दी			
निजामती सेवा		सङ्घ	प्रदेश	स्थानीय तह	कुल
		५४७५६	१७३१६	६५४२६	१३७४९९
नेपाल प्रहरी					७९५४१
सशस्त्र प्रहरी					३७०५५
नेपाली सेना					९६४७७
शिक्षक (१-१२)					१५६१७७
कुल जम्मा		५०६७४९			

(स्रोत: राष्ट्रिय किताब खाना तथा शिक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय र रक्षा मन्त्रालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क)

उल्लेखितबाहेक राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग, सरकारी विश्वविद्यालय, नेपाल सरकारद्वारा गठित आफ्नै कर्मचारी रहने आयोग, समिति, प्रतिष्ठान, बोर्ड, प्राधिकरण, नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वका सार्वजनिक संस्थानहरू, स्थानीय तहमा हुने नगर प्रहरी समेतको दरबन्दीलाई समेट्दा नेपालको प्रशासनिक संरचनामा करिब छ लाखभन्दा बढी कर्मचारी दरबन्दी स्वीकृत रहेको देखिन्छ । यसअनुसारको दरबन्दीका कर्मचारीहरू निजामती तथा अन्य विभिन्न सरकारी सेवा तथा समूहमा रही सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका

विभिन्न कार्यालयमार्फत विभिन्न खाले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा संलग्न छन् । यद्यपि उल्लेखित स्वीकृत दरबन्दीअनुसार सबै पदपूर्ति भई कार्यसम्पादन गरिरहेको अवस्था छैन । खासगरी निजामतीतर्फका जनतालाई प्रत्यक्ष रूपमा सेवा दिने प्रदेश र स्थानीय तहका भण्डै एक तिहाइभन्दा बढी दरबन्दीहरू रिक्त हुँदा सार्वजनिक सेवा प्रवाह नराम्ररी प्रभावित भएको छ ।

विद्यमान कमजोरी र सुधारका लागि सुझाव

तीन तहको प्रशासनको मौजुदा संरचना र दरबन्दी संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच विभाजन गरेको अधिकार र कार्यक्षेत्रसँग मेल खाने किसिमको देखिँदैन । हालको प्रशासनिक संरचना र दरबन्दी विद्यमान संवैधानिक व्यवस्था, प्रशासनिक पुनर्संरचनासम्बन्धी अध्ययन र सरकारद्वारा गठित प्रशासन पुनर्संरचना तथा सुधार समितिहरूका प्रतिवेदनले गरेका सिफारिसहरूलाई ध्यान नदिई बढी केन्द्रीकृत मानसिकताबाट निर्देशित भएर निर्धारण भएको देखिन्छ । नीति कानून र मापदण्ड निर्माण तथा नियमन र प्रतिरक्षा, राष्ट्रिय सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, मुद्रा, स्रोतको विवेकपूर्ण, समन्यायिक एवम् सन्तुलित परिचालन र विकासमा क्षेत्रीय सन्तुलन कायम गर्नुपर्ने भूमिका रहेको सङ्घमा प्रधानमन्त्रीसहित बढीमा पच्चिस जना मन्त्री (उपप्रधानमन्त्री, मन्त्री, राज्यमन्त्री र सहायक मन्त्री समेत) रहने संवैधानिक व्यवस्था भएबाट पन्ध्रदेखि अठारको बिचमा मन्त्रालयहरू र नराखी नहुने भूमिका भएका बढीमा पच्चिसओटा विभाग तथा संवैधानिक निकाय, गृह प्रशासन, सरकारी वकिल, राजस्व प्रशासन, राष्ट्रिय अनुसन्धान र महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयअन्तर्गतका जिल्लास्थित कार्यालयहरू समेतमा गरी बढीमा तीसदेखि पैंतीस हजार दरबन्दी भए पुग्ने देखिन्छ । हाल नेपाल सरकारअन्तर्गतका विभिन्न आयोग, विकास समिति, प्रतिष्ठान, बोर्ड जस्ता निकायहरूमध्ये थुप्रैलाई खारेज गर्न सकिने देखिन्छ । यसरी खारेज हुने संरचनाको सरकारले निरन्तरता दिनुपर्ने कामलाई संविधानको मर्मअनुरूप प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गरिनुपर्छ ।

प्रदेशलाई संविधानले प्रदेशभित्रको नीति निर्माण, विकास तथा सेवा प्रवाह, शान्ति सुरक्षा र स्थानीय तहको क्षमता विकास एवम् सङ्घ र स्थानीय तहसँगको समन्वय तथा सहकार्यको भूमिका दिएको देखिन्छ । तसर्थ संविधानले प्रदेश सभाका कुल सदस्य सङ्ख्याको बीस प्रतिशतभन्दा बढी नहुने गरी प्रदेश मन्त्रीपरिषद् गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको भएता पनि प्रदेशमा मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयसहित न्यूनतम छ ओटादेखि अधिकतम नौओटासम्म मन्त्रालय (प्रदेशमा मन्त्रालय नभनी विभाग भन्नु बढी उपयुक्त हुन्छ) राख्नु उचित देखिन्छ । हाल भएका निर्देशनालयहरूको काम समेत मन्त्रालयहरूबाट नै हुने व्यवस्था गरी निर्देशनालयहरू खारेज गर्न सकिन्छ । सङ्घीय कार्यालयहरूसँग दोहोरो नपर्ने गरी प्रदेश सरकारका विभागअन्तर्गत जिल्ला तथा डिभिजन स्तरका कार्यालयहरूलाई पुनर्संरचना गरिनु जरुरी छ ।

नेपाल प्रहरी र प्रदेश प्रहरी दुवै गरी हालको नेपाल प्रहरीको कुल दरबन्दीमा उल्लेख्य वृद्धि नहुने गरी प्रदेश प्रहरीको दरबन्दी कायम गरी नेपाल प्रहरीलाई प्रदेश प्रहरीमा समायोजन गरिनुपर्छ । कतिपय सङ्घीय सरकारका कामहरू समेत प्रदेश सरकारका कार्यालयहरूमार्फत र प्रदेश सरकारका कामहरू सङ्घीय सरकारका कार्यालयहरूमार्फत सम्पादन गर्ने गरी जिम्मेवारी दिन सकिन्छ । जस्तो सङ्घीय सरकारको कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयलाई प्रदेश सरकारको आर्थिक प्रशासन समेत हेर्ने गरी र प्रदेश लोक सेवा आयोगलाई लोक सेवा आयोगका कार्यालय तहका कामहरू समेत गर्ने गरी जिम्मेवारी

दिन सकिन्छ । यसबाट सङ्घ र प्रदेश सरकारको काममा दोहोरोपना अन्त्य हुन्छ र प्रशासनिक खर्चमा उल्लेख्य कटौती हुन्छ । यसो गर्नाले प्रदेशको दरबन्दी (प्रदेश प्रहरीबाहेक) एउटा प्रदेशमा करिब दुई हजारको हाराहारीमा रही सातऔँटै प्रदेशको कुल दरबन्दी करिब चौध हजार कायम हुनेछ ।

संविधानले नागरिकलाई सबैजसो आधारभूत सेवाहरूको प्रवाह, स्थानीय विकास र सुशासनको जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई सुम्पेको छ । नागरिकले देख्ने, चिन्ने, बारम्बार भेट्ने र अनुभूति गर्ने सरकार भनेकै स्थानीय तह हो । यो सङ्घीय र प्रदेश सरकारका सोच तथा लक्ष्यहरूलाई सार्थकता प्रदान गर्दै लोकतन्त्र र सुशासनलाई जरादेखि नै मजबुत बनाउने आधार तह हो भने स्थानीय जनताका अपेक्षा, आवश्यकता र समस्यालाई तत्काल सम्बोधन गर्ने उनीहरूको करेसोको सरकार हो त्यसैले स्थानीय तह सक्षम, सुदृढ र प्रभावकारी हुनुपर्छ । यसका लागि हालसम्मको अनुभव समेतको विश्लेषण गरी प्रत्येक स्थानीय तहले सेवा दिने जनसङ्ख्या र भूगोलका आधारमा स्थानीय तहहरूको वर्गीकरण गरी तिनीहरूको सङ्गठन संरचना र दरबन्दीमा पुनराबलोकन गरिनु जरूरी छ । यसो गर्दा सबै स्थानीय तहहरूमा गरी स्थानीय सेवाको कुल दरबन्दी करिब असी हजारको हाराहारी कायम हुने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

ख) प्रशासनमा समावेशिता

नेपाल जस्तो सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधता रहेको मुलुकमा शासकीय पद्धतिप्रति नागरिक अपनत्व कायम गर्दै मजबुत सामाजिक सहभाव तथा राष्ट्रिय एकता एवम् अखण्डतासहितको समावेशी लोकतन्त्रको सुनिश्चितताका लागि राज्य प्रणालीका हरेक अङ्ग, संरचना तथा प्रक्रियामा सबै लिङ्ग, वर्ग, भूगोल र समुदायको समान सहभागिता गराइनु आवश्यक हुन्छ । यसै तथ्यलाई आत्मसाथ गरी नेपालको प्रशासनिक संरचनामा देहायबमोजिमका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थामार्फत समावेशीकरणको प्रयास गरिएको छः

प्रशासनमा समावेशता

नेपालको संविधानको धारा २८५ को उपधारा (२)

सङ्घीय निजामती सेवालागत सबै सङ्घीय सरकारी सेवामा प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पदपूर्ति गर्दा सङ्घीय कानूनबमोजिम खुला र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा हुने ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७)

निजामती सेवालाई समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिला, आदिवासी/जनजाती, मधेसी, दलित, अपाङ्ग र पिछडिएको क्षेत्रलाई क्रमशः ३३, २७, २२, ९, ५ र ४ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको।

शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ को नियम ११ को उपनियम (१)

खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने शिक्षक पदमध्ये पैतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिला, आदिवासी/जनजाती, मधेसी, दलित, अपाङ्ग र पिछडिएको क्षेत्रलाई क्रमशः ३३, २७, २२, ९, ५ र ४ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको।

प्रहरी नियमावली, २०७१ नियम ९ को उपनियम (५)

खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिला, आदिवासी/जनजाती, मधेसी, दलित र पिछडिएको क्षेत्रलाई क्रमशः २०, ३२, २८, १५ र ५ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको।

सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०७२ को नियम ९ को उपनियम (३)

खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने सशस्त्र प्रहरीका पदमध्ये पैतालीस प्रतिशत छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिला, आदिवासी/जनजाती, मधेसी, दलित र पिछडिएको क्षेत्रलाई क्रमशः २०, ३२, २८, १५ र ५ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको ।

सैनिक सेवा नियमावली, २०६९ को नियम ५ को उपनियम (२)

खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने सैनिक पदहरूको पैतालीस प्रतिशत पदसङ्ख्या समावेशीकरणका लागि छुट्याई सो सङ्ख्यालाई शतप्रतिशत मानी महिला, आदिवासी/जनजाती, मधेसी, दलित र पिछडिएको क्षेत्रलाई क्रमशः २०, ३२, २८, १५ र ५ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको ।

हालको समावेशीकरणको अवस्था

वर्ग/समूह	जनसंख्या	समावेशीकरणको अवस्था (कुल जनशक्तिको प्रतिशत)				
		निजामती सेवा	शिक्षक	नेपाल प्रहरी	सशस्त्र प्रहरी	नेपाली सेना
महिला	५१	२९.५	३५.३	११.३	८.८	७
दलित	१३.८	२	५.२	९.४५	७	८.१४
आदिवासी जनजाती	३५.८	१९.५५	२५.६	तथ्यांक नभएको	तथ्यांक नभएको	तथ्यांक नभएको
मधेशी	३२.२	१५.९५	तथ्यांक नभएको	तथ्यांक नभएको	तथ्यांक नभएको	तथ्यांक नभएको

स्रोत: विभिन्न संवैधानिक निकाय र आयोगका प्रतिवेदन र सम्बन्धित क्षेत्रका विद्वान्हरूका प्रकाशित लेखहरू ।

उल्लेखित नीतिगत व्यवस्था र उपलब्ध तथ्याङ्कलाई हेर्दा नेपालको प्रशासन क्रमशः समावेशी बन्दै गएको मान्न सकिनेता पनि सम्बन्धित समावेशी समूहको जनसङ्ख्याको तुलनामा समावेशीकरणको प्रतिशत अझै ज्यादै न्यून रहेको देखिन्छ । त्यसमा पनि सुरक्षा निकायमा दलित, मुस्लिम, मधेशी, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र पिछडिएको क्षेत्रको समावेशीकरणको अवस्थाको तथ्याङ्कसमेत एकिन गरी सार्वजनिक गर्ने गरेको पाइँदैन । शिक्षकमा समेत महिला र आदिवासी जनजातिको मात्र समावेशिताको तथ्याङ्क उपलब्ध छ ।

प्रशासनलाई समावेशी बनाउन गरिएका नीतिगत व्यवस्था र तिनबाट माथि उल्लेख गरिएअनुसारको सङ्ख्यात्मक समावेशिता भएको भए पनि यसको गुणात्मक पक्ष र उद्देश्यपरकताको दृष्टिकोणबाट प्रभावकारिताको अध्ययन हुन बाँकी छ । हालसम्मको अनुभवबाट सम्बन्धित आरक्षित समूहको टाढाबाट मात्र लाभ लिएको, अवसरको पहुँच दोहोरो वञ्चितमा परेकाहरूसम्म नपुगेको, एउटै व्यक्तिले पटकपटक लाभ लिएको, आरक्षित समूहको नियमित पुनरावलोकन नगरिएको, आरक्षित समूह निर्धारणका आधारहरू वस्तुगत र तथ्यपरक नभएका, क्षमता विकासलाई सँगसँगै लान नसकिएको जस्ता कमजोरीहरू देखिएका छन् ।

प्रशासनको प्रभावकारितामा तीन तहको सरकारको भूमिका

नेपालको संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको सम्बन्ध पारस्परिक सहयोग, सहअस्तित्व, सहकारिता र समन्वयमा आधारित हुने व्यवस्था गरेको र यिनै सिद्धान्तमा आधारित भएर सङ्घीय संसदले

सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तह (समन्वय र अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ समेत निर्माण गरिसकेको सन्दर्भमा संविधान र उक्त ऐनको मर्ममा आधारित भएर प्रशासनको प्रभावकारिताका लागि सङ्घ प्रदेश र स्थानीय तहको सरकारका भूमिकालाई देहायअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

भावी कार्यदिशाका लागि सुभावहरू

प्रशासनको प्रभावकारितामा तीन तहको सरकारको भूमिका

नेपाल सरकार

- निजामती सेवा र अन्य सरकारी सेवाहरूको मार्गदर्शनका लागि राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्ड निर्माण
- राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्डको पालनाको अनुगमन गरी सुधारका लागि प्रदेश र स्थानीय तहलाई सहयोग र सहजीकरण
- समग्र प्रशासन सुधारका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धान योजना र कार्यान्वयन
- प्रदेश र स्थानीय तहको विकास तथा सेवा प्रवाहको सहजीकरण समन्वय र आवश्यक सहयोग
- राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्डको पालनाका लागि प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकास
- सङ्घीय निजामती सेवा तथा अन्य सङ्घीय सरकारी सेवाको गठन सेवाका सर्त, सुरक्षा र व्यवस्थापनसम्बन्धी कानून निर्माण र कार्यान्वयन
- विकास तथा सेवा प्रवाहका राष्ट्रिय नीति, योजना र मापदण्ड निर्धारण र कार्यान्वयन

प्रदेश सरकार

- राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्ड र संघीय कानून अनुकूल प्रदेश निजामती सेवा तथा अन्य प्रदेश सरकारी सेवाको गठन, सेवाका सर्त सुरक्षा र व्यवस्थापनसम्बन्धी कानून निर्माण र कार्यान्वयन
- स्थानीय सेवाको गठन, सेवाका सर्त, सुरक्षा र व्यवस्थापनसम्बन्धी कानून निर्माण र कार्यान्वयनको अनुगमन
- प्रादेशिक प्रशासन सुधारका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धान, योजना र कार्यान्वयन
- प्रदेशस्तरको विकास तथा सेवा प्रवाहका नीति, योजना र मापदण्ड निर्धारण र कार्यान्वयन
- स्थानीय तहको विकास र सेवा प्रवाहमा सहजीकरण, समन्वय र आवश्यक सहयोग र सहकार्य
- सङ्घबाट सञ्चालन हुने विकास कार्यक्रम र सेवा प्रवाहमा आवश्यक सहयोग
- नीति कानून र योजना तर्जुमामा सङ्घसँगको सामञ्जस्यता कायम

स्थानीय तह

- स्थानीय विकास र सेवा प्रवाहको नीति तथा योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन
- सङ्घ र प्रदेशबाट सञ्चालन हुने विकास कार्यक्रम र सेवा प्रवाहमा आवश्यक सहयोग र सहकार्य
- स्थानीय कर्मचारी व्यवस्थापन
- सङ्घ र प्रदेशबाट स्वीकृत मापदण्ड र नियमहरूको परिपालना र कार्यान्वयनमा सहयोग
- स्थानीय तहले पालना गर्नु पर्ने राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक मापदण्ड कानून तथा सिद्धान्तको कार्यान्वयनको अवस्थाका सम्बन्धमा प्रतिवेदन
- नीति कानून र योजना तर्जुमामा सङ्घ र प्रदेशसँगको सामञ्जस्यता कायम

सक्षम प्रशासनिक प्रणालीबेगर राजनीतिक सफलता असम्भव छ । प्रशासन स्थायी सरकारका रूपमा नागरिकलाई निरन्तर सेवा दिने गुणतन्त्रमा आधारित प्रणाली हो । यसले नीति निर्माणमा सरकारको विशेषज्ञ प्राविधिक सल्लाहकारका रूपमा र नीति कार्यान्वयनमा सरकारको बाहुका रूपमा कार्य गर्दछ । त्यसैले व्यावसायिकता, नवप्रवर्तन, सिर्जनशीलता एवम् आविष्कार, नैतिकता, सदाचार र योग्यता प्रणालीको प्रवर्धन गरी प्रशासनिक सुदृढीकरण गर्न देहायबमोजिमका कदमहरू चाल्नु जरूरी छः

तीनै तहका निजामती सेवा तथा अन्य सरकारी सेवाहरूलाई मार्गदर्शन गर्ने आधारभूत सिद्धान्त तथा मापदण्ड समावेश गरी निजामती सेवाको राष्ट्रिय नीतिको तर्जुमा गरी सोहीअनुरूप तीनै तहका निजामती तथा अन्य सरकारी सेवा ऐनहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने । प्रशासनलाई सारभूत रूपले समावेशी बनाउन हालसम्मको अनुभक्तो समीक्षा गरी आरक्षण र सकारात्मक विभेदका मौजुदा नीति र आधार तथा मापदण्डमा वस्तुपरक परिमार्जन गर्ने । कर्मचारी पदस्थापन, सरुवा, जिम्मेवारी बाँडफाँड, मूल्याङ्कन र पुरस्कारलाई पूर्णतः वस्तुगत मापदण्ड र वैज्ञानिक प्रणालीमा आधारित बनाउने ।

संविधानको अनुसूचीमा उल्लेखित तीनै तहको अधिकारको क्रियाकलाप स्तरमा कार्य विस्तृतीकरण गरी सोहीअनुरूप दोहोरो नपर्ने र कार्यबोभसँग मेल खाने गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको सङ्गठन संरचना र दरबन्दीमा पुनरावलोकन गर्ने । यस क्रममा खर्चको मितव्ययिता र सेवा प्रवाहमा सहजता एवम् कुशलतालाई केन्द्रबिन्दुमा राखी तीनै तहका अनावश्यक संरचना र दरबन्दी खारेज गर्ने तथा हस्तान्तरण गर्नुपर्ने संरचना र कार्यहरू सम्बन्धित तहमा हस्तान्तरण गर्ने ।

प्रदेशभरिका स्थानीय तहका लागि प्रदेशले एउटै स्थानीय सेवा ऐन तर्जुमा गर्ने र स्थानीय सेवाका कर्मचारीको पदपूर्ति र बढुवा प्रदेश लोक सेवा आयोगबाट हुने व्यवस्था गर्ने । स्थानीय सेवा ऐनमा स्थानीय तहका कर्मचारीको सम्बन्धित प्रदेशभरि सरुवा र बढुवा हुन सक्ने र सोको वस्तुगत मापदण्ड बनाई सम्बन्धित प्रदेशले हेर्ने व्यवस्था गर्ने । प्रदेशमा प्रदेश निजामती सेवाका कर्मचारी र स्थानीय तहमा स्थानीय सेवाका कर्मचारी रहने व्यवस्था गर्ने तर प्रदेश र स्थानीय तहमा तत् तत् सेवाका कर्मचारीको पदपूर्ति नभएसम्मका लागि प्रदेशको प्रमुख सचिव तथा सचिवहरू र स्थानीय तहका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत सङ्घीय निजामती सेवाबाटै खटाउने ।

सङ्घीयताको मर्मअनुरूप स्थानीय प्रशासन ऐनलाई प्रतिस्थापन गर्ने नयाँ ऐन ल्याउने । सो ऐनले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई सङ्घको प्रतिनिधिका रूपमा जिल्लाको शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने र विकास, सेवा प्रवाह र सुशासनका सम्बन्धमा तीनै तहका सरकारका जिल्लास्थित कार्यालयलाई सम्बन्धित तहका सम्बन्धित अधिकारीहरूसँगको सम्पर्कमा रही सहजीकरण समन्वय र अनुगमन गर्ने गरी जिम्मेवारी दिने ।

कार्यक्षेत्र र अधिकारको स्पष्ट विभाजन गरी सङ्घ र प्रदेश दुवैको कुल प्रहरी दरबन्दी हालको नेपाल प्रहरीको भन्दा बढी नहुने गरी कानून बनाएर प्रदेश प्रहरी संरचना र दरबन्दी निर्धारण गरी प्रहरी समायोजन गर्ने र समग्र सुरक्षा निकायको व्यावसायिक रूपान्तरणको एकीकृत खाका विकास गरी कार्ययोजनासहित कार्यान्वयन गर्ने ।

प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकासका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धान तालिम र नीति सहयोग गर्न तथा नेपाल सरकारलाई सङ्घीय मामिलामा आवश्यक प्राञ्जिक सेवा उपलब्ध गराउन हालको स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठानलाई सङ्घीय मामिला अध्ययन तथा प्रशिक्षण प्रतिष्ठानका रूपमा पुनर्संरचना गर्ने ।

तीनै तहबाट हुने पूँजीगत खर्च अभिवृद्धि गरी राष्ट्रिय विकासलाई तीव्रता दिन सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट सञ्चालन हुने आयोजनाको वर्गीकरण र तीनै तहका विकास आयोजनाको पहिचान, लेखाजोखा, छनौटको र प्राथमिकीकरणको वस्तुगत आधार र मापदण्ड विकास गरी सम्पूर्ण पूर्वतयारी सम्पन्न भई कार्यन्वयनका लागि तत्परे अवस्थामा रहेका आयोजनामा मात्र बजेट विनियोजन हुने व्यवस्था गर्ने ।

तीनै तहका कर्मचारीहरूमा लोकतन्त्र, समावेशिता, सङ्घीयता र सूचना प्रविधि क्रान्तिको मर्मअनुरूप कार्यसम्पादन गर्न सक्ने बनाउन आवश्यक ज्ञान, सिप, मूल्य, मनोवृत्ति र व्यवहारमा रूपान्तरण ल्याउने गरी सबैका लागि तालिम सञ्चालन गर्ने ।

सार्वजनिक प्रशासनमा हराउदै गएको नैतिकता सदाचार र इमानदारीलाई पुनर्स्थापित गर्दै प्रशासन यन्त्रप्रतिको नागरिक विश्वास अभिवृद्धि गर्न कर्मचारी भर्नादेखि पदस्थापन, सरुवा तथा बढुवा र पुरस्कार तथा दण्डसजायसम्मका सबै प्रक्रियामा व्यावसायिकता, नैतिकता, सदाचार र इमानदारीलाई आधारका रूपमा लिने कानुनी व्यवस्था गर्ने ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा एक तहका लागि एउटा मात्र गैरदलीय कर्मचारी ट्रेड युनियन रहने र त्यसले आआफ्नो तहका कर्मचारीको सामूहिक पेसागत हकहितका लागि तत् तत् तहका सरकारसँग सामूहिक सौदावाजी गर्न पाउने व्यवस्था गर्ने ।

शिक्षाको विकेन्द्रीकरणका लागि प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकास गरी संविधानको मर्मअनुरूप तत् तत् तहको शिक्षा प्रशासन (शिक्षक भर्ना, सरुवा, बढुवा र दण्ड तथा पुरस्कार, परीक्षा सञ्चालन, विद्यालयको नियमन आदि) तोकिएको मापदण्डभित्र रही सम्बन्धित तहबाटै हुने गरी हस्तान्तरण गर्ने र सोहीबमोजिम शिक्षकको समायोजन गर्ने ।

न्यायलयको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता, व्यावसायिकता, सक्षमता र न्याय निरूपणमा चुस्तता सुनिश्चित गर्न समग्र न्याय प्रणालीको सुधारको मार्गचित्र तयार गरी कार्यन्वयन गर्ने ।

विषयवस्तुसँग सम्बन्धित शब्दावली

उत्तरदायित्व	सार्वजनिक अधिकारीले सार्वजनिक शक्ति र स्रोत साधनको प्रयोग गरी गरेका निर्णय वा कामकारबाहीका सम्बन्धमा सरोकारवालाले गरेका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुपर्ने दायित्व ।
उपसमूह	निजामी कर्मचारीको सेवाअन्तर्गतका विभिन्न समूहभित्र थप विशिष्टीकरण आवश्यक पर्ने कामका लागि कानुनबमोजिम गठन गरिएका उपसमूहहरू ।
कर्मचारी समायोजन	संविधानको धारा ३०२ बमोजिम सङ्घीय संसदबाट जारी गरिएको कर्मचारी समायोजना ऐन, २०७५ अनुसार सबै राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा पुनर्पदस्थापन गरी तत् तत् तहमा मिलाउने कार्य ।
कार्यविधि	कुनै काम सम्पन्न गर्नका लागि निर्धारण गरिएको कार्यसम्पादनको तरिका, विधि, प्रक्रिया वा नियमहरूको समष्टि ।
च्याप्टो सङ्गठन	सूचना प्रविधिको प्रयोग र अधिकार प्रत्यायोजनद्वारा सहभागितामूलक, विकेन्द्रीकृत कार्यशैली अपनाउने, न्यून पदसोपान भएको फराकिलो स्वरूपको सङ्गठन ।
तटस्थता	सार्वजनिक प्रशासनमा कर्मचारीहरूले राजनीतिक विचारको प्रभाव र राजनीतिसँगको आबद्धताबाट अलग रही व्यावसायिक मूल्यमान्यता र मौजुदा कानुनबमोजिम निष्पक्ष र प्रणालीबद्ध रूपमा काम गर्न सक्ने अवस्था ।
निजामती सेवा	मुलुकको प्रशासन सञ्चालनको केन्द्रीय भूमिकामा रही कार्य गर्ने गैरसैनिक र गैरनिर्वाचित, गुणतन्त्रमा आधारित, संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार कानुनद्वारा गठित एवम् व्यवस्थित मुख्य सरकारी सेवा ।
पारदर्शिता	कुनै पनि काम कारबाही सम्पादनको प्रक्रियामा खुलापन कायम गरिएको अवस्था वा कुनै काम सरोकारवाला सबैले थाहा पाउने गरी सम्पादन गर्ने गरी व्यवस्था गरिएको अवस्था ।
पिरामिड र ठाडो सङ्गठन	अधिकारको अधिक केन्द्रीकरण भएको, पदसोपानमा आधारित, परम्परागत, बढी यान्त्रिक चरित्रको पिरामिड जस्तो आकारको ठाडो स्वरूपको सङ्गठन ।
प्रतिबद्धता	प्रशासनिक निकाय र कर्मचारीको आफ्नो जिम्मेवारी सङ्गठनात्मक लक्ष्य र सकारकारको नीति, योजना तथा कार्यक्रमप्रतिको इमानदारीपूर्ण लगाव, समर्पण वा वाचा ।
प्रशासनिक पुनर्संरचना	प्रशासन प्रणालीको विद्यमान तहगत स्वरूप, ढाँचा तथा अन्तरसम्बन्ध, सङ्गठन संरचना, सेवा समूह तथा उपसमूह र दरबन्दीमा आवश्यक परिवर्तन र समायोजन गर्ने कार्य ।
प्रशासनिक संरचना	सरकारले तर्जुमा गरेका नीति, योजना, कार्यक्रम तथा निर्णयहरूको कार्यान्वयन गर्ने स्थायी व्यावसायिक सङ्गठनहरू (मन्त्रालय, विभाग, कार्यालय, सचिवालय आदि) को समष्टि ।

मापदण्ड	कुनै काम गर्दा पालना गर्नुपर्ने वा पूरा गर्नुपर्ने निश्चित आधार, गुणस्तर तथा पूर्वसर्तहरू ।
मेट्रिक्स सङ्गठन	निश्चित काम (आयोजना) सम्पादन गर्न विभिन्न विशिष्टीकृत निकायहरूबाट विज्ञ कर्मचारीहरू काजमा खटाई आयोजना प्रमुख र रेखा निकाय दुवैप्रति उत्तरदायी बनाई काम गराउने र काम सम्पन्न भएपछि विघटन हुने अस्थायी प्रकृतिको सङ्गठन ।
योग्यता प्रणाली	कर्मचारीको भर्ना प्रतिस्पर्धात्मक प्रतियोगिताद्वारा गर्ने र पदस्थापन, जिम्मेवारी बाँडफाँड, बढुवा र पुरस्कार तथा दण्डसम्बन्धी व्यवस्थाहरू कर्मचारीको योग्यता, क्षमता र कार्यसम्पादनको वस्तुगत मूल्याङ्कनका आधारमा गरिने प्रणाली ।
व्यावसायिकता	कर्मचारीहरूमा हुनुपर्ने सक्षमता, इमानदारी, आत्मविश्वास, सदाचार, विश्वसनीयता उत्तरदायित्व, सकारात्मक मनोवृत्ति, संवेगात्मक बौद्धिकता, नतिजा केन्द्रित, आदरभाव, निष्पक्षता, वस्तुगतता, तटस्थता र कानुनी पालना जस्ता गुणहरूको पालना गरी आफ्नो पेसा व्यवसायको कार्यसम्पादन गरेको अवस्था ।
सकारात्मक विभेद	विभिन्न कारणले समाजिक, सांस्कृतिक एवम् आर्थिक रूपले किनारामा रहेका सीमान्त समूहका मानिसहरूलाई मूलप्रवाहमा ल्याउन हाल मूलप्रवाहमा रहेका मानिसहरूको अधिकारमा सकारात्मक नियतले सीमित रूपमा कटौती गरी क्षतिपूर्तिस्वरूप त्यस्ता समूहको सहभागिताका लागि आरक्षण, विशेष अवसर, सहूलियत, छुट, कोटा, क्षमता विकासको अवसर आदि उपलब्ध गराउने व्यवस्था ।
समूह	निजामती सेवामा निजामती सेवा ऐनले गठन गरेका विभिन्न सेवाहरूभित्र विशिष्टीकरणको आवश्यकताअनुरूप गठन गरिएका सेवा समूहहरू ।
सरकारी सेवा	मुलुकी प्रशासन सञ्चालन गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले संविधान र कानूनबमोजिम गठन गरेका निजामती तथा अन्य सबै सरकारी सेवाहरूको समष्टि ।
सार्वजनिक सेवा	सरकार स्वयम्ले वा निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमार्फत वा उनीहरूसँगको साभेदारीमा आम नागरिकको हितका लागि उत्पादन र वितरण गर्ने सबै खाले सेवाहरू ।
सेवाका सर्त तथा सुविधा	कुनै पनि सेवामा कार्य गर्ने कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने अनुशासन, मूल्य, सिद्धान्त तथा सर्तहरू र उक्त सेवामा काम गरेबापत कर्मचारीले पाउने सुविधाहरू समेतको समष्टि ।
सेवाको सुरक्षा	स्थायी नियुक्ति भएको कुनै पनि कर्मचारीलाई कानूनले प्रतिबन्धित गरेको काम गरेको वा कानूनले तोकेको गैरकानुनी कार्य गरेको सावित भएमा बाहेक अरु कुनै कारणले सेवा अवधि अगावै सेवाबाट बर्खास्त गर्न नसकिने कानुनी व्यवस्था ।

सेवा प्रवाह	आवश्यक संरचना, मापदण्ड, प्रक्रिया र प्रणालीको व्यवस्था गरी आम मानिसहरूका लागि आवश्यक सबै खाले सार्वजनिक सेवाहरूको उत्पादन, आपूर्ति, भण्डारण र वितरण गर्ने कार्य ।
सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण	नयाँ सङ्गठनको स्थापना वा दरबन्दी सिर्जना गर्दा वा भएको सङ्गठन वा दरबन्दीमा फेरबदल गर्दा कार्यबोझको लेखाजोखा र औचित्य विश्लेषण गर्न गरिने अध्ययन तथा अनुसन्धानको कार्य ।

स्रोत सामग्री:

अधिकार सम्पन्न सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना संरचना समितिको प्रतिवेदन २०७४

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४

निजामती सेवा ऐन, २०४९

नेपालको संविधान ।

पन्ध्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ - २०८०/८१, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

प्रहरी नियमावली, २०७१,

राष्ट्रिय दलित आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७७/७८, राष्ट्रिय दलित आयोगक, कुपण्डोल, ललितपुर ।

राष्ट्रिय महिला आयोगको पन्ध्रौँ वार्षिक प्रतिवेदन, २०७८/७९, राष्ट्रिय महिला आयोग, भद्रकाली प्लाजा, काठमाण्डौ ।

लोक सेवा आयोगको ६२औँ वार्षिक प्रतिवेदन २०७७/७८०, लोकसेवा आयोगको केन्द्रीय कार्यालय, कमलपोखरी, काठमाडौँ ।

विद्यमान सरकारी सेवामा आरक्षणको प्रभाव अध्ययन प्रतिवेदन, २०७९, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, पुल्चोक, ललितपुर ।

शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७

सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०७२

सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७

सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको एकल तथा साभ्ना अधिकार सूचीको बाँडफाँट र विस्तृतीकरण प्रतिवेदन, २०७३

सैनिक सेवा नियमावली, २०६९

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

Flash I Report 2078 (2021/22), Center for Education and Human Resource Development, Sanothimi, Bhaktapur .

- श्री प्रकाश दाहाल नेपाल सरकारका सहसचिव हुनुहुन्छ ।

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल

National Forum of Parliamentarians on Population and Development (NFPPD) - Nepal

अनामनगर, काठमाडौं ।

फोन नं.: ०१५७०६७३४

इमेल: nfppd2071@gmail.com

वेवसाइट: <https://nfppd.org.np/>